

**‘Ik weet niet waar ik mij heen moet wende’.
Een studie naar rekesten gericht aan Koning Willem III,
Koningin-regentes Emma en Koningin Wilhelmina, 1887-1907**

Portret van Willem III, koning der Nederlanden, Emma, koningin-regentes der Nederlanden, en Wilhelmina, koningin der Nederlanden, Herman Frederik Carel ten Kate, 1882 - c. 1910.

Masterscriptie van Madeleine van Heerd

Studentnummer: s4618556

Docent: Dr. A.C. Hoetink

Opleiding: MA Politiek en Parlement

Inleverdatum: 15 maart 2019

Inhoud

Inleiding.....	3
Petitiestudies: hoe het volk zich richtte tot de macht	4
Studie naar de monarchie	8
Gender: de vorst als vader- of moederfiguur	9
Historische context: veranderende constitutionele verhoudingen	11
Symbolisch koningschap.....	13
Eigen onderzoek: hoofd- en deelvragen en periodisering	14
Methode.....	15
Hoofdstuk 1. Historische context: armoedebestrijding en Archief van Weldadigheid	18
Zorg voor de armen: kerk en een beetje staat	18
Bureau van Weldadigheid binnen het stelsel	19
Bron: Archief van Weldadigheid	21
Definitie: petities, rekesten, verzoekschriften, adressen.....	22
Hoofdstuk 2. Het verzoek: waar vroegen burgers om en waarom?	24
Gratificatiën, giften en guldens.....	24
Hoe beargumenteerden rekestranten hun verzoek?	27
Hoofdstuk 3. Wie waren de indieners van de rekesten?	31
Mannen en vrouwen, gehuwd en ongehuwd.....	31
Herkomst: stad, platteland en zelfs buitenland	32
Boeren, burgers en buitenlui?.....	33
‘Als zijnde van fatsoenlijke familie en in alle opzichten ondersteuning waardig’	34
‘Stille, fatsoenlijke mensen’	36
‘Verders gegroet’	37
Hoofdstuk 4. De vorst werd aangesproken	39
‘Neêrlands geliefden Koning’	39
‘Genade, Liefde en Vreede zij uw en uwen huizen door den Heiligen Geest us’	41
‘Onze goede Beminde Koningin’	45
Besluit.....	49
Literatuur	51
Archieven	55
Verantwoording afbeelding	55
Bijlage.....	56
Lijst van geïnventariseerde gegevens	56

Inleiding

'Sire!

Met de meeste Eerbied noem ik mij den persoon van Jakob Melkado woond Nieuwe Kerkstraat N21 zonder Beroep ouderdom 63 jaar die al verschijde jaren een oog kwijt is en het andere oog ken ik ook omtrend niet meer zien zoo doende wend ik mij tot Z.M. den Koning om hem te verzoeken voor een Gratificatie voor den halve blinde man met zijn huishouding met kinderen daar Z.M. den Koning een Vader en Redder is van al Zijn onderdaanen

Z.M. onderdanige

J.M. Melkado'¹

Dit is een van de vele noodkreten die terug te vinden zijn in het Archief van Weldadigheid. In dit archief zijn verzoeken om financiële steun van burgers aan de vorst bewaard gebleven. Bij gebrek aan een omvattend sociaal stelsel wendden burgers in de negentiende eeuw zich bij economische moeilijkheden tot koninklijke figuren. In 1814 begon Koning Willem I met het verlenen van financiële steun aan mensen uit het bijzonder fonds van het Koninklijk Huis. Het ging daarbij om middelen uit particulier bezit. Om in aanmerking te komen voor onderstand schreven duizenden mensen jaarlijks verzoekschriften rechtstreeks aan de koning. In de tweede helft van de negentiende eeuw groeide het aantal verzoekschriften, vooral vanuit de steden, waar de armoede vaak groot was.² Ook uit andere delen van het land werden meer rekestten toegezonden. Dat maakte de spoeling dunner na 1840. Het gemiddelde toegewezen bedrag lag onder Koning Willem II dan ook lager dan onder zijn voorganger.³ Na de grondwetswijziging 1848 dienden de particuliere en officiële functies van de vorst scherper gescheiden te worden. Voorheen behandelde het Kabinet des Konings alle verzoeken. Daar moest echter verandering in komen, omdat de hulp uit de persoonlijke fondsen van de vorst werd betaald. Staatsraad J.J. van Stralen was daarom voortaan verantwoordelijk voor de afdoening van de rekestten. Van Stralen werd daartoe toegevoegd

¹ Koninklijk Huisarchief (KHA), Archief Weldadigheid (E15), inv.nr. 962, J. Melkado aan Willem III, 8 december 1884.

² C. Eymael, *Inventaris van het Archief van Weldadigheid 1814-1934*, beschikbaar in het KHA, I.

³ B. Woelderink, 'Koninklijke weldadigheid in de negentiende eeuw, in het bijzonder getoetst aan Koningin Emma' in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 222-242, alhier 227.

aan de Thesaurie van 's Konings Huis en werd daarmee als nagenoeg zelfstandig ambtenaar in de hoforganisatie ingevoegd onder eindverantwoordelijkheid van de thesaurier. Deze in 1849 geschapen constructie maakt dat vanaf toen gesproken kon worden van een Bureau van Weldadigheid.⁴ Ook ten tijde van Koningin-regentes Emma en Koningin Wilhelmina functioneerde dit Bureau van Weldadigheid als de instelling die zorg droeg voor de behandeling van verzoeken om financiële steun.

Petitiestudies: hoe het volk zich richtte tot de macht

Naar verzoekschriften en petitie – zoals die opgeslagen liggen in het Archief van Weldadigheid – zijn al verschillende studies ondernomen. Al sinds de negentiende eeuw hebben juristen zich gebogen over deze bron. Zij richtten zich op het 'recht' van petitie.⁵ Ook in de twintigste eeuw werd door wetenschappers aandacht besteed aan de praktijk van het petitioneren. Een klassieke studie die het noemen waard is, is het proefschrift van de historicus Talsma. Hij richt zich op zowel de historische als op de juridische kanten van petitie. Talsma plaatst zijn onderzoek in de bredere context van veranderingen in de verhouding tussen overheid en burger in Nederland. Hij concentreert zich daarbij op de veranderingen die aan de zijde van de overheid hebben plaatsgevonden. In deze studie gaat Talsma's belangstelling vooral uit naar de rechtsregels, de procedures en de institutionele voorzieningen die de Nederlandse overheid sinds het einde van de achttiende eeuw voor de omgang met de burgers heeft gecreëerd en gebruikt. Om dit onderwerp te onderzoeken richt Talsma zich op de wijze waarop de overheid is omgegaan met door burgers aan haar gerichte schriftelijke verzoeken.⁶

De afgelopen vijftien jaar is er in de geschiedschrijving sprake van hernieuwde belangstelling voor het fenomeen van petitie en verzoekschriften. Het onderwerp wordt in deze recentere periode niet meer vanuit de overheidszijde aangevlogen, maar richt zich meer op het perspectief van de burger. Dit komt voort uit een benaderingswijze die

⁴ Woelderink, 'Koninklijke weldadigheid', 229-230.

⁵ Zie bijvoorbeeld de studie van C.J. van Assen, een vooraanstaande jurist in dienst van Prins Frederik, die vooral ingaat op de grondwettelijke bepaling omtrent petitie: C.J. van Assen, *Het onwettige der petitien aan de Staten-Generaal, of geschied- en regtskundige uitlegging van art. 161 der Grondwet* (Leiden 1829); en het proefschrift van de conservatief-liberale politicus C.J.E. van Bylandt: C.J.E. van Bylandt, *Het regt van petitie* (diss. RUL, Den Haag 1864). Opvallend is dat deze wetenschappers – net zoals negentiende-eeuwse historici – gelieerd waren aan het politieke systeem van die tijd.

⁶ J. Talsma, *Het recht van petitie, verzoekschriften aan de Tweede Kamer en het ombudsmanvraagstuk. Nederland, 1795-1983* (diss. UvA, Arnhem 1989) 1,2.

uitdrukkelijk aandacht besteedt aan ‘geschiedenis van onderop’. Deze aandacht blijkt onder andere uit studies van James E. Bradley, John Breuilly en Anne Petterson. Bradley heeft het perspectief van ‘popular politics’ al in de jaren 1980 op petitie toegepast door onderzoek te doen naar publieke meningsuitingen in de vorm van petitie aan de Britse Kroon.⁷ Hij werpt daarmee licht op de populaire oppositie die er bestond tegen de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog. Wel valt op deze studie aan te merken dat de ondertekenaars van de door Bradley onderzochte petitie en steunbetuigingen dezelfde mensen waren als die waar het parlementaire electoraat uit bestond.

Deze aandacht voor ‘popular politics’ is echter breder dan alleen op petitie toegepast. Zo constateert Breuilly een tekort in het veld van nationalismestudies, omdat de bestaande onderzoeken zich richtten op ofwel discours ofwel politiek. Hij pleit dan ook voor empirisch onderzoek naar ‘popular nationalism’ of ‘nationalism from below’ en betoogt dat het nodig is te zoeken naar bronnen die direct bewijs verschaffen om populaire attitudes en motieven te tonen.⁸ Ook Anne Petterson richt zich op nationalisme als een populaire praktijk en focust zich daarbij op ‘gewone mensen’. Via ‘close reading’ en ‘thick description’ biedt ze toegang tot het anders zo moeilijk bereikbare geheel van gevarieerde (klein)burgerlijke en volkse praktijken van nationalisme.⁹

Ook naar vroegmoderne petitie is – in navolging van de Duitse historicus Peter Blickle – veel onderzoek gedaan. Dergelijk onderzoek liet zich inspireren door Blickles nadruk op ‘popular participation’ in ‘decision-making’ en regering vanaf de Middeleeuwen tot het huidige tijdperk. Een voorbeeld van een auteur die zich door deze benadering heeft laten inspireren is de Britse historicus Derek Beales. In zijn onderzoek naar petitie aan Jozef II, keizer van het Heilige Roomse Rijk, benadert hij deze petitie binnen het bredere concept van de ‘public sphere’.¹⁰ In deze ontwikkeling waarin de burger centraal staat, zijn ook studies van de historici Beyen, Van Ginderachter en Judge en Oddens te plaatsen.

Beyen heeft een studie ondernomen naar petitie aan Franse linkse parlementsleden

⁷ J. Bradley, *Popular politics and the American Revolution in England: Petitions, the Crown, and Public Opinion* (Macon 1986).

⁸ J. Breuilly, ‘What Does It Mean to Say that Nationalism is ‘Popular’?’ in: M. van Ginderachter en M. Beyen (red.), *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century* (Basingstoke 2012) 23-43, alhier 23-24.

⁹ A. Petterson, *Eigenwijs vaderland: populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* (Amsterdam 2017).

¹⁰ D. Beales, ‘Joseph II, petitions and the public sphere’ in: H. Scott en B. Simms (red.), *Cultures of Power in Europe during the Long Eighteenth Century* (Cambridge 2007) 249-268, alhier 249-251, 256.

gedurende de laatste decennia van de negentiende en eerste decennia van de twintigste eeuw. Hij beoogt met dit onderzoek een beter begrip te creëren van de werking van macht en het maken van beslissingen in het verleden. Hij plaatst zijn studie in het bredere wetenschappelijke debat over representatie en laat zien dat de politieke handelingen van ‘gewone mensen’ de dynamiek van de parlementaire representatie wijzigde. Door middel van zijn studie beoogt Beyen de ‘grammatica’ van representatie en de ‘politicization’ in het directe contact tussen parlementsleden en gewone burgers op te sporen. Met ‘politicization’ duidt Beyen op het groeiend kritisch bewustzijn van machtsverhoudingen in de samenleving.¹¹

Net als Beyen richt de historicus Van Ginderachter zich op het geschrevene van ‘gewone mensen’. Zijn studie naar armenbrieven aan de Belgische koninklijke familie in de jaren 1880-1940 plaatst hij in een breder veld van discoursstudies. Hij gaat uit van een centrale aanname binnen dergelijke studies, namelijk het idee dat het analyseren van de productie van een bepaald discours gepaard moet gaan met het bestuderen van de consumptie daarvan in de samenleving. Populaire houdingen ten opzichte van de monarchie kunnen dus niet alleen onderzocht worden op basis van de officiële royalistische discoursen in de media. Dit vormt voor Van Ginderachter een drijfveer om brieven die burgers aan de Belgische koninklijke familie schreven te bestuderen. Hij richt zich daarbij op ‘armenbrieven’ waarmee burgers de vorst om (financiële) steun vroegen. Voor zijn analyse maakt hij gebruik van James C. Scotts concept van ‘public transcript’ dat uitgaat van een verschil tussen het ‘public transcript of their domination’ en het ‘off-stage discourse’, het ‘hidden transcript’. Bij het ‘public transcript’ gaat het om de manier waarop burgers hun machthebbers aanspraken. Dat ‘transcript’ is echter niet hetzelfde als het ‘hidden transcript’ dat de macht uitdaagt. Van Ginderachter gebruikt dit inzicht om te onderzoeken in welke mate het ‘officiële’ beeld van de vorst zijn weerslag vond in de basis van de samenleving.¹²

Van Ginderachter laat in zijn artikel zien dat koninklijke filantropie lange wortels heeft, maar dat in de 18e eeuw de betekenis daarvan veranderde. Het idee van volkssoevereiniteit - met de monarch als representant van de wil van de natie – veranderde

¹¹ M. Beyen, ‘Clientelism and Politicization. Direct Interactions between Deputies and ‘Ordinary citizens’ in France, ca. 1889- ca. 1940’, *Temp. Tijdschrift for Historie* 8 (2014) 17-33, alhier 18-20, 22.

¹² M. van Ginderachter, ‘Public Transcripts of Royalism. Pauper Letters to the Belgian Royal Family (1880-1940)’ in: J. Deploige en G. Deneckere (red.), *Mystifying the Monarch: Studies on Discourse, Power and History* (Amsterdam 2006) 223-234, alhier 223-224.

de context. Vorsten werden vanaf dat moment gezien als dienaren van hun volk en werden neutrale hoofden van een geünificeerde, constitutionele natie. Populariteit werd een van de belangrijkste legitimaties van koninklijke macht. Koninklijke filantropie was een belangrijk instrument daarin.¹³ Deze liefdadigheid verliep onder andere via armenbrieven. Van Ginderachter richt zich bij het bestuderen van deze armenbrieven op de achtergrond van de brieven schrijvers en heeft veel aandacht voor de vorm ervan: voldeden ze aan de geldende normen of niet.

Ook petitieën aan het Nederlandse vorstenhuis hebben recent aandacht gekregen van historici. Judge en Oddens gaan in hun artikel na hoe ‘gewone mensen’ tegen de voor 1813 nieuwe monarch, Koning Willem I, aankeken. De historici onderzoeken daarbij de identificatiestrategieën en monarchale beeldspraak waarvan zij zich in armenbrieven bedienden en vergelijken de restauratiemonarchie met verschillende regimes die eraan voorafgingen. Judge en Oddens vertrekken vanuit het uitgangspunt dat petitieën blootgeven op welke manier ‘gewone mensen’ zichzelf identificeerden, hoe zij hun regeerders zagen en de relatie tussen hen. Een belangrijk deel van hun studie is het in kaart brengen van de details van de strategieën van de petitie schrijvers. Ook leggen de auteurs uit wat die strategieën zeggen over de identiteiten van de petitie schrijvers en de concepties over hun machthebbers. Uitkomst van hun studie is de vaststelling dat de percepties van de nieuwe Oranjevorst zowel in het noorden als in het zuiden een minder scherpe breuk behelzen dan tot nu toe werd gedacht.¹⁴

Een studie naar petitieën met een geheel andere invalshoek – maar die wat betreft brongebruik wel heel nauw aansluit bij dat van deze scriptie – is het hoofdstuk ‘Koninklijke weldadigheid in de negentiende eeuw, in het bijzonder getoetst aan Koningin Emma’ van historicus Bernard Woelderink. Deze studie uit 1990 onderscheidt zich van de meer recentere die de nadruk leggen op percepties van burgers. Woelderink stelt zichzelf namelijk ten doel inzicht te verschaffen in het beleid met betrekking tot de koninklijke weldadigheid en de uitwerking daarvan op het terrein van de armenzorg. Hij focust daarbij op het permanente beroep dat individuele personen of instellingen op het staatshoofd en de leden

¹³ Ibidem, 224-225.

¹⁴ J. Judge en J. Oddens, ‘Father Figures and Faction Leaders. Identification Strategies and Monarchical Imagery among Citizens of the Northern and Southern Low Countries (c.1780-1820)’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 133:3 (2018) 72-97, alhier 72-74, 95-97.

van zijn Huis deden.¹⁵ Drijfveer hierbij is dus niet het licht te werpen op het perspectief van de burger, maar meer een sociale geschiedenis schrijven aan de hand van rekesten aan leden van het Koninklijk Huis.

Studie naar de monarchie

In het voorgaande is uiteengezet hoe recent onderzoek zich richt op rekesten aan de vorst en zijn of haar familie. De monarchie an sich is echter ook al lange tijd een dankbaar studieobject voor historici en aanverwante wetenschappers. Biografieën zijn een voor de hand liggende vorm, maar de laatste decennia zijn ook vernieuwende concepten uit andere disciplines toegepast op het onderzoek naar de monarchie. De invloed van de cultuurgeschiedenis en gendergeschiedenis hebben hun sporen achtergelaten in de politieke geschiedenis en ook in het onderzoek naar het koningshuis.

Een belangrijke auteur in dit zogenaamde 'veld' is de historicus Coenraad Tamse. Hij heeft zich al sinds de jaren 1970 uitvoerig beziggehouden met de Nederlandse monarchie. Dat was in die tijd geen vanzelfsprekende keuze, omdat de monarchie in de jaren 1970 een 'onmogelijk onderwerp' vormde.¹⁶ Het was voor historici lastig om te laveren tussen de hagiografie van devote aanhangers en het doorprikken van sensatiejournalistiek. De politieke geschiedenis stond in die jaren praktisch gelijk aan parlementaire geschiedenis.¹⁷ Toch heeft Tamse een groot deel van zijn werkzame leven gewijd aan het bestuderen van het koningshuis. Later volgden ook andere wetenschappers, waaronder de historicus Henk te Velde. Hij past in zijn onderzoek naar de monarchie de concepten van de stroming binnen de geschiedwetenschappen die zich richt op politieke cultuur toe. Het gaat in Te Veldes onderzoek vooral om de symbolische rol van de vorst en de relatie tussen volk en koning. Daarbij relateert hij de monarchie aan de wetenschappelijke debatten over 'mythe' en 'invented tradition'.¹⁸ Bovendien is de invloed van de gendergeschiedenis doorgedrongen in het onderzoek naar de monarchie. Historici als Maria Grever, Matthijs Lok en Nathalie Scholz brengen het genderperspectief duidelijk naar voren als zij koninklijke figuren onder de loep

¹⁵ Woelderink, 'Koninklijke weldadigheid' 222, 238.

¹⁶ C.A. Tamse, *Het Huis van Oranje en andere politieke mythen* (Amsterdam 2002) 13.

¹⁷ Tamse, *Het Huis van Oranje*, 13, 14.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld H. te Velde, 'Cannadine, Twenty Years on. Monarchy and Political Culture in Nineteenth-Century Britain and the Netherlands' in: J. Deploige en G. Deneckere (red.), *Mystifying the Monarch. Studies on Discourse, Power, and History* (Amsterdam 2006) 193-203; H. te Velde, "'Geheimzinnig schijnende diepte". De volkskoning en de omstreden band tussen vorst en volk in de 19e eeuw', *Groniek* 150 (2000) 7-34.

nemen. Ook de in 2013 uitgebrachte biografieën van de koningen Willem I, Willem II en Willem III vormen een belangrijke bijdrage aan het veld van monarchiestudies.

Gender: de vorst als vader- of moederfiguur

Lok en Scholz onderzoeken de invloed van kortdurende politieke gebeurtenissen op de vorming van dominante vormen van politieke mannelijkheid. Zij doen dat door de representaties van de Franse en Nederlandse Restauratiemonarchieën met elkaar te vergelijken. Zij laten daarbij zien dat in beide landen de nieuw gevestigde vorsten hun onzekere positie probeerden te legitimeren door zichzelf te presenteren als 'liefhebbende vaders' die terugkeerden tot hun wanhopige kinderen na donkere jaren van ballingschap. In 1813 keerde in dit vertoog Koning Willem I als 'vader' terug naar zijn 'kinderen'. Deze metafoer paste goed in de Nederlandse verlichte traditie waarin huiselijkheid een belangrijke plaats had. Deze nadruk op huiselijkheid ging terug op de achttiende eeuw toen deze topos ingezet werd om het karakter van de Nederlandse natie te construeren.¹⁹ Het beeld van de Nederlandse vorst als vader voor zijn onderdanen raakte dus in de negentiende eeuw verbonden met de nationale identiteit van Nederland. Dit laat ook Jeroen Koch zien in een artikel waarin hij het concept van 'soft power' toepast op de machtsuitoefening van Koning Willem I. Koch zet daarin namelijk uiteen op welke manier dynastieke waarden en de nationale collectieve identiteit verbonden waren.²⁰ Bovendien laten Lok en Scholz zien dat de representatie van Willem I als goede vader gepaard ging met het beeld van mannelijke gevoeligheid.²¹

Ook Grever bespreekt de rol van gender in de Nederlandse monarchie. Zij beziet de monarchie bij uitstek als een instituut waarmee de maatschappelijke werking van het gendermodel verhelderd kan worden. Van oudsher steunt het koningschap namelijk op genderverschillen, zo betoogt Grever. Politieke participatie in overheidsorganen was lang voorbehouden aan mannen. Zij verdedigden immers het vaderland. Aan het einde van de negentiende eeuw kwam echter een koningin aan het hoofd van de Nederlandse natie te

¹⁹ M. Lok en N. Scholz, 'The Return of the Loving Father. Masculinity, Legitimacy and the French and Dutch Restoration Monarchies (1813-1815)', *BMGN – Low Countries Historical Review* 127:1 (2012) 19-44, alhier 19, 36, 37.

²⁰ J. Koch, 'The King as Father, Orangism and the Uses of a Hero: King William I of the Netherlands and the Prince of Orange, 1815-1840' in: F. Müller en H. Mehrkens (red.), *Royal Heirs and the Uses of Soft Power in Nineteenth-Century Europe*, 263-280, alhier 264.

²¹ Lok en Scholz, 'The Return of the Loving Father', 39.

staan. Dat werd niet door iedereen met gejuich ontvangen. Politiek leiderschap vereiste in het heersende beeld namelijk eigenschappen die kenmerkend voor mannen zouden zijn: moed, kracht en volharding, in zowel fysieke als morele zin. Tot dan toe waren er slechts mannelijke vorsten geweest waarbij Willem I het imago van een vaderlijke vorst die minzaam luisterde naar zijn onderdanen, cultiveerde. Na de afscheiding van België moest de koning genoeg doen met een kleiner rijk. Het beeld van de landsvader en de hoeder van een nationale christeneenheid lag aan gruzelementen. Vervolgens moest Koning Willem II in 1848 toegeven aan een inperking van de politieke macht in het deel van het koninkrijk waarover hij nog wel regeerde. De mannelijke eer van de koningen moet zwaar zijn aangetast volgens Grever.²²

Politiek leiderschap en vrouwelijkheid lieten zich dus niet vanzelfsprekend combineren. Het moderne constitutioneel koningschap aan het einde van de negentiende eeuw vereiste echter geen mannelijk en militair leiderschap meer. Het kwam nu aan op 'vrouwelijke eigenschappen' als tact, geduld en zelfbeheersing.²³ In het hoofdstuk 'Het "roer van staat" in "zwakke vrouwenhanden"' laat Henk te Velde een vergelijkbare argumentatie zien. Het beeld van moederschap, vrouwelijke charme en zwakheid werd namelijk beschouwd als een krachtig wapen in dienst van de monarchie. Dit vormde een voor de hand liggende gedachte in een wereld die de man als de schepper en de vrouw vooral als de ontvangende vorm zag: in de man bleef altijd de persoon zichtbaar, de vrouw ging gemakkelijker op in de vorm, in het type, en symboliek gebruikte daarom bij voorkeur een vrouwenfiguur als voertuig.²⁴ Wat zowel Grever als Te Velde laten zien, is dat ook een ander beeld meespeelde. Koningin-regentes Emma introduceerde na de dood van Koning Willem III een sociaal koningschap waardoor de monarchie voor nieuwe groepen in de samenleving acceptabeler werd. Een barmhartige koningin die oog had voor de armen en misdeelden paste goed in een tijd waarin de eerste sociale wetten tot stand kwamen.²⁵ Het moderne koningschap ontwikkelde zich steeds meer tot een van de nationale bindmiddelen, tot een 'invented tradition'. Deze monarchie had op de eerste plaats behoefte aan symbolisch

²² M. Grever, 'Van landsvader tot moeder des vaderlands. Oranje, Gender en Nederland', *Groniek* 158/159 (2002) 131-150, alhier 133, 135-136, 140-141.

²³ Grever, 'Van landsvader', 141; J. Koch, *Oranje in revolutie en oorlog. Een Europese geschiedenis, 1772-1890* (Amsterdam 2018) 389, 390.

²⁴ H. te Velde, 'Het "roer van staat" in "zwakke vrouwenhanden"'. Emma en het imago van Oranje' in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 169-195, alhier 173.

²⁵ Grever, 'Van landsvader', 142; Te Velde, 'Het "roer van staat"', 173.

leiderschap, en dat kon even goed – misschien zelfs beter – door een vrouw vervuld worden.²⁶ Er viel eind negentiende eeuw veel te zeggen voor een vrouwelijk hoofd in een constitutionele monarchie die dreef op de samenwerking tussen vorst en volk.²⁷

Historische context: veranderende constitutionele verhoudingen

Eind negentiende eeuw was er veel veranderd wat betreft de verhouding tussen vorst en volk. In Nederland bleef in het revolutiejaar 1848 geweld uit, maar het jaar vormde wel een keerpunt in de staatkundige ontwikkeling van de natie. Nederland kreeg een moderne Grondwet naar Thorbeckes ontwerp. De belangrijkste elementen waren: onschendbaarheid van de koning en politieke ministeriële verantwoordelijkheid; vrijheid van drukpers, vereniging en vergadering; scheiding van kerk en staat; geheime rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer en getrapte verkiezingen voor de Eerste Kamer. Een censuskiesrecht verving het standenkiezersrecht. Koch duidt deze veranderingen als een 'fluwelen omwenteling'.²⁸ Tamse typeert deze verandering als een verschuiving van 'macht naar invloed', waarbij de positie die de vorst innam afhankelijk werd van zijn persoon.²⁹ Dat maakte dat het koningschap van Willem III in de dagelijkse praktijk van het landsbestuur geen factor van positieve betekenis was.³⁰

Rehwinkel schetst echter een ander beeld. Hij laat zien dat de (politieke) ministeriële verantwoordelijkheid geen koninklijke onmacht introduceerde. Tekenend daarvoor is de onzekerheid over de gevolgen van de ministeriële verantwoordelijkheid. Vertrouwen van de koning bleek nog nodig in de eerste decennia na 1848, maar in de jaren 1866-1868 deed de vertrouwensregel haar intrede. Ook die bracht echter geen koninklijke onmacht met zich mee volgens Rewinkel. Lang heeft het erop geleden dat bewindslieden over een dubbel vertrouwen moesten beschikken: van het parlement en van het staatshoofd. Onder Willem III, Emma en Wilhelmina was er brede bemoeienis van het staatshoofd met het regeringsbeleid. Het staatshoofd ging aantoonbaar verder dan de door Bagehot geformuleerde rechten om te worden geraadpleegd, aan te moedigen en te waarschuwen.³¹

²⁶ Grever, 'Van landsvader', 143.

²⁷ Te Velde, 'Het "roer van staat"', 174.

²⁸ Koch, *Oranje in revolutie en oorlog*, 273, 288.

²⁹ Tamse, *Het Huis van Oranje*, 214.

³⁰ Ibidem, 214 en 217.

³¹ P. Rewinkel, "'Royalty is not essential'... zolang politici hun verantwoordelijkheid nemen' in: R. Meijer en H.J. Schoo (red.), *De monarchie. Staatsrecht, volksgunst en het Huis van Oranje* (Amsterdam 2002) 73-99, alhier 73-74, 80.

Het officiële optreden van het Nederlandse staatshoofd werd voortaan omlijnd door artikel 53 van de Grondwet: ‘De Koning is onschendbaar; de ministers zijn verantwoordelijk’. Koning Willem II ontsnapte aan de consequenties van dit Grondwetsartikel, omdat hij vier maanden na de invoering ervan overleed. Zodoende was Koning Willem III de eerste vorst die onder deze nieuwe staatsrechtelijke verhoudingen regeerde en zijn koningschap gestalte diende te geven. De liberale overwinning op het systeem dat ten tijde van Willem I heerste, had gevolgen voor de verhouding tussen staat en samenleving en voor de balans tussen koning, regering en parlement. De grondwetsvormers beschouwden de natie niet langer als een huisgezin waarin de koning als een vader over zijn kinderen regeerde. Voor Thorbecke diende de constitutie een ‘nationale kracht’ te zijn, het wettelijk kader waarbinnen de natie onder leiding van de liberale burgerij staat en maatschappij vormgaf. De natie zou zichzelf besturen, de staat zou zich ten gunste van het vrije ondernemerschap uit het economische leven terugtrekken en de vrijheden van godsdienst, vereniging en meningsuiting waren heilig.³²

De hervormingsdrift in het centrum van de staatsmacht had dus directe gevolgen voor de positie van de koning. Het politieke zwaartepunt verschoof van de koning naar de regering. De ministers waren verantwoording schuldig aan het parlement, maar dienden ook rekening te houden met de koning, die het recht behield in vrijheid ministers te benoemen en binnen de kaders van de constitutie zijn politieke invloed kon laten gelden. Aan het einde van de negentiende eeuw werd het kiesrecht uitgebreid en kwamen politieke massapartijen met een uitgesproken ideologische signatuur op. Deze ontwikkelingen leidden opnieuw tot een verschuiving van het machtsevenwicht en hadden gevolgen voor het staatshoofd. Voortaan werd van de vorst een burgerkoningschap verwacht, niet alleen staatsrechtelijk, maar ook sociaal en cultureel. De onschendbare koning moest toezien hoe regering en parlement in toenemende mate het politieke strijdtoneel zouden beheersen. Tegenover dit machtsverlies stond de groeiende maatschappelijke voorbeeldfunctie van de koning en zijn familie. Zij verwierven de positie van eerste gezin van de natie, hét symbool van nationale eenheid.³³

Tamse wijst in het kader van het creëren van de nationale symboolfunctie voor de monarchie vooral op de rol die de liberalen hierin speelden. Aanvankelijk zag Thorbecke

³² Koch, *Oranje in revolutie en oorlog*, 300-301.

³³ Koch, *Oranje in revolutie en oorlog*, 302, 309, 336.

geen plaats voor een 'verheerlijking van Oranje'.³⁴ Onder hem was er geen behoefte aan een staatshoofd dat sociale eendracht opwekte en als nationaal symbool fungeerde. Volgens Thorbecke diende de mondige burgerij namelijk zelf het natiebeseft belichamen. Dit veranderde echter in de jaren 1880. Door de scherpe maatschappelijke tegenstellingen nam vanaf die periode de behoefte aan de integrerende rol van de monarchie toe. Het ingroeien van emancipatiebewegingen in de samenleving leidde ertoe dat de monarchie functies van eenheidssymbool en staatkundige reguleerder kon aannemen.³⁵ Waar Thorbecke dus het idee van de vorst als belichaming van de natie afwees, waren het de liberalen die aan het einde van de regeerperiode van Willem III de vorst naar voren schoven als nationaal eenheidssymbool.

Symbolisch koningschap

Waar Tamse vooral de nadruk legt op de rol die de liberalen hebben gespeeld in het toekennen van een nationale symboolfunctie aan de monarchie, laten andere auteurs zien dat met name Emma en Wilhelmina deze rol nadrukkelijk naar zichzelf toetrokken. Emma wist zich vanaf haar huwelijk met Willem III uitstekend te presenteren en startte aan het begin van haar regentschap met het afleggen van bezoeken door het hele land. Ook Wilhelmina zag het belang in van de nationale symboolfunctie van de monarchie. In boodschappen en redevoeringen legde Wilhelmina veel nadruk op de eenheid van het Nederlandse volk. Dat diende ter legitimatie van het Nederlandse koningschap, zo laat Fasseur zien. Nu de vorst niet meer de politieke macht van weleer bezat, was er sprake van een 'zoektocht naar het volk'.³⁶ Wilhelmina wilde de 'nationale eenheid' tot uitdrukking brengen en bevorderen. Zij zag dat als een van haar belangrijkste taken.³⁷

Een belangrijk onderdeel van dit symbolische koningschap vormde het aanhalen van de band tussen volk en vorst. In de verschillende onderzoeken naar de Nederlandse monarchie is slechts zijdelings aandacht voor de manieren waarop Willem III, Emma en Wilhelmina contact zochten met hun onderdanen. Wel laat de biograaf van Willem III, Dik van der Meulen, zien dat deze vorst bezoeken aflegde in het land. Deze bezoeken moesten dienen om 'de volksgunst te behouden'.³⁸ Tijdens dergelijke rondgangen door het land legde

³⁴ Tamse, *Het Huis van Oranje*, 212.

³⁵ Ibidem, 229-234.

³⁶ Koch, *Oranje in revolutie en oorlog*, 355.

³⁷ C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 2002) 476, 489.

³⁸ D. van der Meulen, *Koning Willem III: 1817-1890* (Amsterdam 2013) 375.

Willem III een voorkeur aan de dag voor armentehuizen, weeshuizen en scholen voor min- en overmogenden en andere instellingen waaraan hij aanzienlijke bedragen schonk. Van der Meulen laat daarbij zien dat gesprekken met werklieden en boeren hem makkelijker afgingen dan het contact met vertegenwoordigers van de hogere standen.³⁹ Ook in de biografie van Wilhelmina is weinig te vinden over direct contact tussen volk en vorstin. Fasseur wijst wel op het voornemen van Wilhelmina om tijdens twee grote stakingsacties in 1903 leiders en woordvoerders die daarom vroegen audiënties toe te staan. Ook besteedt hij aandacht aan het koninklijk bezoek als ‘instrument’ om de banden tussen het vorstenhuis en het volk aan te halen. Dit instrument werd vooral door Emma ingezet. Wilhelmina was daar in de eerste jaren van haar regering terughoudender in. De binnenlandse bezoeken die afgelegd werden waren een groot succes.⁴⁰ Fasseur laat daarbij zien dat de koninklijke bezoeken en de feestelijkheden eromheen een doel dienden, namelijk het stimuleren van gevoelens van nationale eenheid en verbondenheid.⁴¹

Eigen onderzoek: hoofd- en deelvragen en periodisering

In aansluiting op de bestaande literatuur is voor deze scriptie onderzoek gedaan naar de rollen en taken die burgers eind negentiende en begin twintigste eeuw aan de vorst toekenden. Daarbij wordt de vraag gesteld naar welke verwachtingen ten aanzien van de vorst(in) en de monarchie uit rekesten om onderstand gericht aan Koning Willem III, Koningin- regentes Emma en Koningin Wilhelmina in de periode 1887-1907 spraken. Er is hier gekozen voor de jaren 1887-1905, omdat in deze periode een omslag van een oude, mannelijke vorst naar twee jonge vrouwen op de troon plaatshad. Daarnaast is dit onderzoek gecentreerd rond momenten van zichtbaarheid. Een interessante vraag is namelijk of die zichtbaarheid zijn weerslag vond in bronnen van de hand van burgers. Willem III was niet de meest publieke vorst, maar gaf in de laatste jaren van zijn regeerperiode wel gehoor aan de roep om meer zichtbaarheid. In 1887 werd zijn zeventigste verjaardag ‘onder ongekend grote bijval gevierd’. De koning verwees zo – ondanks zichzelf – aan het einde van zijn leven naar een nieuwe fase van het koningschap.⁴² Die nieuwe fase brak bij Emma in volle glorie door. Zij is bij uitstek degene die de Nederlandse monarchie weer zichtbaar heeft

³⁹ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 376-377.

⁴⁰ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 350, 485.

⁴¹ C. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001) 55.

⁴² Tamse, *Het Huis van Oranje*, 231.

gemaakt door middel van de vele vorstelijke bezoeken die zij samen met haar dochtertje aflegde. Wilhelmina zette de lijn van haar moeder voort, maar was in haar eerste regeringsjaren wat terughoudender met de provinciebezoeken. Zo kwam het dat pas in 1907 Zeeland als laatste aan de beurt was.⁴³ Vandaar dat gekozen is voor 1907 als eindpunt.

Voor deze 'zichtbare periode' zijn zestig rekestes onderzocht.⁴⁴ Door deze bron te bestuderen is gepoogd in kaart te brengen op welke manier 'gewone mensen'⁴⁵ aankeken tegen de vorst(in) en de monarchie in een tijd waarin politici en vorsten heel duidelijk een (symbolische) rol toebedeelden aan de monarchie. Voordat de hoofdvraag beantwoord wordt, is het belangrijk stil te staan bij de context van de gebruikte bron. In het eerste hoofdstuk wordt daarom beschreven hoe armenzorg eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw functioneerde en hoe het Bureau van Weldadigheid zich daartoe verhield. De manier waarop het Archief van Weldadigheid is gestructureerd, wordt in dit hoofdstuk ook uiteengezet.

Om vervolgens de in deze scriptie gestelde vraag te beantwoorden wordt er ingegaan op de redenen waarom indieners van rekestes zich tot de vorst richtten. Door te belichten waar burgers om vroegen en hoe zij hun verzoek vormgaven wordt duidelijk wat zij van hun vorst verwachtten. Daarna wordt stilgestaan bij wie de rekestranten waren. Zaken als de sekseverhouding tussen de rekestranten, de sociale achtergrond van mensen die schreven en de plaats waar zij vandaan kwamen, komen in het derde hoofdstuk aan de orde. Het gaat er daarbij om of het verschil maakte of er een man of een vrouw op de troon zat in hoeveel mannen of vrouwen er schreven, of er zowel gegoeden als mensen uit de lagere regionen van de samenleving zich tot de vorst richtten om hulp en of bepaalde regio's oververtegenwoordigd waren wat betreft de herkomst van rekestranten. In het vierde hoofdstuk gaat het om de wijze waarop burgers de vorst aanspraken. Daaruit spraken namelijk – net als uit het verzoek – bepaalde verwachtingen.

Methode

Elke brief, petitie of verzoekschrift verschilt in inhoud, vorm en stijl. Om toch op systematische wijze het materiaal te analyseren, wordt in deze scriptie gebruik gemaakt van

⁴³ Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 485.

⁴⁴ In totaal zijn zestig rekestes bestudeerd. Per vorst twintig, dus voor de periode 1887-1890 twintig, van 1890-1898 twintig en van 1898-1907 twintig.

⁴⁵ Met 'gewone mensen' wordt hier – in navolging van Marnix Beyen – bedoeld op alle burgers zonder politiek mandaat. Beyen, 'Clientelism and Politicization', 17.

een aantal handvatten die in de bestaande literatuur aangereikt worden. Sociaal historicus Heerma van Voss wijst op een drietal elementen die van belang zijn om te onderzoeken in een petitie. Allereerst gaat het om de machthebber aan wie het verzoek is gericht. Door aandacht te hebben voor de aanhef en adressering valt er iets te zeggen over de manier waarop de vorst gezien werd door indieners van petities.⁴⁶ De wijze waarop burgers Koning Willem III, Koningin-regentes Emma en Koningin Wilhelmina aanspraken zegt iets over de manier waarop burgers de rol van hun koning of koningin opvatten. Ook het verzoek en de motivatie daarvoor maken volgens Heerma van Voss een belangrijk deel uit van het onderzoek. Petitieën lenen zich namelijk voor linguïstische en retorische analyse.⁴⁷ Ook Beyen is die mening toegedaan. Hij pleit voor een microhistorische benadering waarin de brieven behandeld worden als een literair genre en er aandacht is voor de narratieve structuren en de retorische strategieën die burgers hanteerden om hun verzoek ingewilligd te krijgen.⁴⁸

Voor die linguïstische en retorische analyse en microhistorische benadering reiken de historici Ziemann en Dobson een aantal praktische instrumenten aan. Drie daarvan zijn voor dit onderzoek van belang, namelijk het gebruik van kerntermen, metaforen en de algehele context. Bij kerntermen gaat het om termen die telkens terugkomen. Deze concepten dragen een betekenis in zich die per context kan verschillen. Metaforen dragen betekenis over van het ene semantische veld naar het andere om betekenis uit te drukken.⁴⁹ Deze vorm van beeldspraak geeft inzicht in hoe de burger de rol van de monarchie voorstelt. Ook de algemene context is van belang. Het is belangrijk om te weten in welke omstandigheden en omgeving een brief of petitie is geschreven om deze goed te kunnen interpreteren.⁵⁰

Het derde element waar Heerma van Voss op wijst, heeft te maken met de algemene context waar Ziemann en Dobson aandacht voor vragen. Heerma van Voss pleit er namelijk voor om ook de indieners van petitieën mee te nemen in het onderzoek. Zij hadden vaak reden om één kant van het verhaal te belichten. Een analyse van de argumenten en feiten in een petitie vereist daarom de gebruikelijke kritische houding tegenover historische bronnen. De levensverhalen in petitieën moesten echter wel geloofwaardig zijn om effectief te zijn en

⁴⁶ L. Heerma van Voss, 'Introduction' in: L. Heerma van Voss (red.) *Petitions in Social History* (Cambridge 2002) 6.

⁴⁷ Heerma van Voss, 'Introduction', 7.

⁴⁸ Beyen, 'Clientelism and Politicization', 28-29.

⁴⁹ B. Ziemann en M. Dobson, *Reading Primary Sources. The Interpretation of Texts from Nineteenth and Twentieth Century History* (New York 2009) 6-8.

⁵⁰ Ziemann en Dobson, *Reading Primary Sources*, 13.

verschaffen dus informatie over de levens van de indieners van petitieën.⁵¹ Ook Beyen heeft aandacht voor de auteurs van de brieven en petitieën. Hij brengt hun sociale achtergrond in kaart en heeft daarbij oog voor categorieën als geslacht, beroep, geletterdheid, leeftijd en woonplaats.⁵²

Op basis van deze auteurs is voor dit onderzoek gebruik gemaakt van een lijst aan gegevens die uit elk rekest zijn gedestilleerd. De belangrijkste daarvan zijn de adressering, aanhef, plaats waarvandaan geschreven werd, het daadwerkelijke verzoek, de motivatie daarvoor, het geslacht van de rekestrant, de omschrijving van de situatie en de afsluiting. Het gaat daarbij om een lijst aan feitelijke gegevens, maar er is ook gebruik gemaakt van een linguïstische en retorische analyse. Met name de manier waarop rekestranten hun situatie beschreven en daarmee hun verzoek kracht bijzetten is op die manier onderzocht. Ook de langere gedeeltes die adressanten inruimden om te schrijven over het koningshuis is aan een dergelijke analyse onderworpen. Al met al bevat dit onderzoek zowel kwalitatieve als kwantitatieve elementen. Wat dat laatste betreft moet echter wel opgemerkt worden dat het hier gaat om een selectie van zestig rekesten op basis waarvan geen verstrekkende representatieve conclusies kunnen worden getrokken.⁵³

⁵¹ Heerma van Voss, 'Introduction', 8-9.

⁵² Beyen, 'Clientelism and Politicization', 25.

⁵³ Zie de bijlage voor het volledige overzicht van de gebruikte gegevens.

Hoofstuk 1. Historische context: armoedebestrijding en Archief van Weldadigheid

Zorg voor de armen: kerk en een beetje staat

In de negentiende en begin twintigste eeuw was er nog geen sprake van een verzorgingsstaat met een uitgebreid stelsel; dat kreeg pas na de Tweede Wereldoorlog vorm. Enige sociale zekerheid, in het bijzonder armenzorg, kwam tot ver in de negentiende eeuw voor rekening van kerkelijke en gemeentelijke instellingen. In beginsel lag het primaat bij de particuliere, in het bijzonder de kerkelijke, armenzorg. Het openbaar bestuur trad alleen op als het niet anders kon. Sinds 1854 gold er een armenwet waarin dit principe verankerd lag. Deze wet beperkte de ondersteuning van armen door de overheid tot die gevallen waarin sprake was van 'volstreckte onvermijdelijkheid'. Het doel van deze wet strekte dus niet verder dan de zorg voor publieke rust en veiligheid.⁵⁴

Tot diep in de jaren 1870 werd armoede vooral gezien als een moreel probleem. Luiheid, verkwisting en ongodsdienstigheid zouden er de oorzaken van zijn.⁵⁵ Achter de armenwet van 1854 ging dan ook de opvatting schuil dat armoede – voor een groot deel – het gevolg was van eigen schuld van de betrokken persoon of van zijn voorgelacht. Armoede was dus een schande. Wie 'bedeeld' werd, toonde daarmee zijn schande en onderging zodoende de onvermijdelijk daaraan verbonden sociale vernedering. Binnen de juridische kaders was veel ruimte gelaten voor de historische vrijheid waarop de kerken recht meenden te hebben. Bovendien ging de wet uit van een maatschappij die bestond uit overwegend familiegemeenschappen die een economische eenheid vormden en de behoeftige leden de nodige bestaansmiddelen konden verschaffen. In het geval dat deze familiegemeenschappen deze lasten niet konden dragen, werd door het barmhartigheidsbetoon van de kerken of van het particulier initiatief in het nodige voorzien.⁵⁶

Vanaf de jaren 1890 begon er echter het een en ander te veranderen. In de praktijk werd vanaf die periode de burgerlijke (gemeentelijke) armenzorg, qua uitgaven, steeds

⁵⁴ W.S. Damsté, *Gedeelde zorg. De rol van de Nederlands Hervormde Kerk/Protestantse Kerk in Nederland bij de bestrijding van armoede in relatie tot de overheidstaak* (Purmerend 2011) 53-54, 61-62.

⁵⁵ F. van Loo, *"Den arme gegeven..." Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Purmerend 1981) 77.

⁵⁶ Damsté, *Gedeelde zorg*, 61-62.

belangrijker en gaf de wetgever deze instellingen wat meer armslag ten aanzien van het aantal te ondersteunen personen, de hoogte van de onderstand en de te volgen methoden. Tegelijkertijd kwamen vanaf 1890, in samenhang met de industrialisatie, allerhande vormen van arbeidersbescherming, sociale verzekeringen, arbeidsbemiddeling, onderlinge werkloosheidsfondsen en wetgeving ter verbetering van de levensomstandigheden van de arbeiders op.⁵⁷

Bureau van Weldadigheid binnen het stelsel

Naast de hierboven genoemde instellingen hadden burgers ook de mogelijkheid de vorst aan te schrijven voor financiële steun. Dat die mogelijkheid bekend was onder de Nederlandse burgers blijkt veelvuldig uit de rekesten. Dat wordt duidelijk uit frases uit adressen aan Koning Willem III als: 'Redenen die mij dan ook wederom hebben doen besluiten om Uwer Majesteits zoo zeer bekende liefdenrijke milddadigheid in te roepen' en: 'heeft zij haar hoop op Uwe Majesteit's bekende welwillendheid gevestigd'.⁵⁸ Ook ten tijde van Koningin Emma en Koningin Wilhelmina kwamen in verzoeken dergelijke opmerkingen voor. Bovendien duidt het letterlijk vragen om een 'gratificatie' op kennis van de bijzondere fondsen van betreffende vorsten. Daarnaast vroegen mensen herhaaldelijk om steun.

Van Ginderachter laat voor België zien dat notabelen mensen aan de onderkant van de samenleving aanspoorden om zich tot de koninklijke familie te wenden voor steun. Ook gebeurde het dat notabelen namens anderen schreven.⁵⁹ Voor Nederland is het moeilijk te achterhalen hoe mensen wisten van het Bureau van Weldadigheid. Van één geval weten we dat diegene wist van de vorstelijke bedeling via zijn broer.⁶⁰ Het zou bovendien net zoals voor België kunnen zijn dat notabelen mensen daartoe aanspoorden. In ieder geval zijn er ook in het Archief van Weldadigheid rekesten te vinden waarbij alleen de handtekening zelf is geschreven en de rest waarschijnlijk door een notabele of ambtenaar die de heersende schrijfconventies kende. In België leek er een lage drempel te zijn om te schrijven aan de koninklijke familie, aldus Van Ginderachter. Mensen wisten niet tot wie ze zich moesten richten in het labrynt aan officiële instituties en richtten zich tot de eerste autoriteit die in

⁵⁷ Van Loo, *"Den arme gegeven..."*, 109-110.

⁵⁸ KHA, E15, A.C. van der Werff aan Willem III, 28 januari 1888; KHA, E15, 1028, E.H. Ashwell aan Willem III, 2 juni 1890.

⁵⁹ Van Ginderachter, 'Public Transcripts', 225.

⁶⁰ KHA, E15, 1095, J. Lodder aan Emma, 14 juni 1893.

hen opkwam: de koning.⁶¹ Dit laat ook historicus Martin Lyons zien wanneer hij beweert dat burgers hun petitie direct aan de hoogste autoriteit in de staat – meestal de soevereine vorst – richtten, omdat zij ervan uitgingen ‘that a direct personal approach to a superior authority (...) was more effective than pursuing other bureaucratic channels’.⁶² Lyons schrijft niet zozeer over rekestten in een specifiek land, maar biedt meer een beschrijving van het genre en baseert zich op onderzoek naar rekestten in Italië en Australië. In Nederland lijkt men niet zozeer onbekend te zijn geweest met de reguliere structuren, maar was er vooral schaamte om zich tot dergelijke instellingen te richten.

Die schaamte heeft te maken met het stigma dat op armoede rustte als gevolg van de heersende opvattingen daaromtrent. Dat gevoel van schande leidde ertoe dat burgers zich in sommige gevallen eerder leken te richten tot de vorst om hulp dan tot de lokale structuren van kerkelijke diaconieën en burgerlijke arbesturen. Uit de rekestten wordt meerdere malen duidelijk dat mensen schroom ervoeren om zich tot de lokale instellingen van gemeente en kerk te wenden. Zo schreef een timmerman in november 1898 dat hij Koningin Wilhelmina aanschreef, omdat ‘geen enkel lid van mijne of mijne vrouws familie, ooit iets van het arbestuur of bedeeeling gevraagd of genoten heeft’ en hij de ‘eer’ van zijn huishouden en kinderen ‘op zeer hoogen prijs’ stelde.⁶³ Een andere rekestrant, een weduwe uit Harlingen, beschreef hoe zij ‘met eenige negotie langs de huizen vent’. Zij kon daar echter niet van rondkomen, maar liet weten ‘dat zij zich evenwel niet gaarne aan eene instelling van liefdadigheid wenscht over te geven’.⁶⁴ In de bijbehorende brief van de burgemeester van Harlingen bleek dat de ‘instelling van liefdadigheid’ het Diaconiehuis van de Nederlandse Hervormde Kerk betrof.⁶⁵ Die schaamte werkte zelfs zo ver door dat ook als mensen van de vorst geld kregen, ze ook niet wilden dat anderen het wisten. Zo schreef een wanhopige vrouw aan Koningin Emma: ‘maar als u het stuurt dan hoop ik dierbaar Koningin als dat het de mensch niet weet want anders durf ik geheel niet meer onder de mensch te koomen’.⁶⁶

⁶¹ Van Ginderachter, ‘Public Transcripts’, 226.

⁶² M. Lyons, ‘Writing Upwards. How the Weak Wrote to the Powerful’, *Journal of Social History* 49:2 (2015) 317-330, alhier 326.

⁶³ KHA, E15, 1447, J. Slegers aan Wilhelmina, november 1898.

⁶⁴ KHA, E15, 1169, M. Weidema aan Emma, 21 mei 1898.

⁶⁵ KHA, E15, 1169, J. Hora Adema aan de Directeur der Zaken van Weldadigheid, 4 juni 1898.

⁶⁶ KHA, E15, 1082, A.W. van der Ster aan Emma, 4 januari 1892.

Bron: Archief van Weldadigheid

De rekesten om (financiële) steun zijn opgeslagen in het Archief van Weldadigheid, dat aanwezig is in het Koninklijk Huisarchief in Den Haag. Tot 1849 werden deze rekesten behandeld door de Thesaurier des Konings, in samenwerking met het Kabinet des Konings. Na 1849 deed de staatsraad Van Stralen, toegevoegd aan de Thesaurier des Konings, voordracht aan de koning, na advies te hebben ingewonnen bij de plaatselijke autoriteiten of ministeriële departementen. Deze zonden een rapport of advies aan de staatsraad, waarna de Thesaurie toestemming kreeg tot uitbetaling van de Hofcommissie.⁶⁷ Van deze informatiewinning zijn sporen achtergelaten in het Archief van Weldadigheid. Naast de rekesten zelf liggen daar ook brieven en rapporten van burgemeesters en politiecommissarissen. De adviezen die deze plaatselijke autoriteiten gaven werden nagenoeg allemaal opgevolgd. Sommige burgemeesters gaven een uitgebreid verslag van de omstandigheden waarin rekestranten zich verkeren en sommige vermeldden eenvoudigweg dat volgens hen er geen reden bestond waarom een verzoek ingewilligd zou moeten worden. Lokale autoriteiten hadden dus veel zeggenschap over de bedeling van hun inwoners. Veel mensen werden structureel ondersteund. Informatie werd dan niet elk jaar opnieuw ingewonnen, maar in registers is terug te zien dat op basis van eerdere rapportage opnieuw geld verleend werd. Rekestranten verwezen ook zelf in hun volgende aanvragen naar rapporten die over hen opgemaakt waren.

Naast individuen werden ook armenzorginstellingen financieel gesteund door het Bureau van Weldadigheid. De steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Apeldoorn hadden vanaf het einde van de negentiende eeuw hun eigen armenzorginstellingen. Deze behandelden zelf de rekesten en stelden advieslijsten op met namen van personen die in aanmerking kwamen voor financiële hulp, na informatie over deze personen te hebben ingewonnen. Deze lijsten werden ter goedkeuring opgestuurd naar het Bureau van Weldadigheid. In het archief zijn daarvan nu nog aparte categorieën van te vinden. Wanneer goedkeuring was verkregen vanuit het Bureau van Weldadigheid verdeelden de armenzorginstellingen het geld onder degenen die dat nodig hadden.⁶⁸

De grote aantallen en de bijzondere aard van de rekesten hebben er waarschijnlijk aanleiding toe gegeven dat zij min of meer afgescheiden van de overige werkzaamheden zijn

⁶⁷ Eymael, *Inventaris*, III-IV.

⁶⁸ Eymael, *Inventaris*, II.

behandeld. In het Archief van Weldadigheid zijn alleen petitieën betreffende de bijzondere fondsen van de koning te vinden. Het gaat daarbij dus om een particuliere aangelegenheid. Rekestes die betrekking hebben op staatsaangelegenheden, zoals een benoeming bij een overheidsinstelling of pensioen, bevinden zich in de archieven van de Staatssecretarie en van het Kabinet des Konings in het Nationaal Archief. Bezuinigingsmaatregelen en de invoering van de strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid in 1840 hebben ertoe geleid dat per 31 december 1840 de Staatssecretarie werd opgeheven en is opgegaan in het Kabinet des Konings. Het Kabinet des Konings bleef toen nog een instelling met een tweeslachtig karakter, namelijk gedeeltelijk staatsinstelling en gedeeltelijk een instelling in particuliere dienst van de koning. Als gevolg daarvan heeft er vermenging plaatsgevonden tussen staatsstukken en stukken van particuliere aard.⁶⁹

De stukken zijn geordend per vorst naar regeringsperiode. Elke maand van elk jaar heeft een aparte omslag. Daarin zijn dus de rekestes, agenda's en brieven en rapporten van lokale autoriteiten te vinden. Op de agenda's staat vaak ook vermeld of en hoeveel geld er geschonken werd. Vanaf januari 1893 – ten tijde van Koningin-regentes Emma – werden de rekestes gesplitst in 'goedgekeurde' en terzijde en afgewezen gelegde rekestes, ofwel in aanvragen die gehonoreerd werden en aanvragen waaraan niet tegemoetgekomen werd. De omslagen zijn vanaf die periode verdeeld in twee delen waarvan de mappen met afgewezen en terzijde gelegde rekestes onder Koningin-regentes Emma en Koningin Wilhelmina aanzienlijk dunner zijn dan de map met 'Gratificatiën'. Ook zijn er in het Archief van Weldadigheid alfabetische registers te vinden waarop iedere rekestrant ingeschreven werd met een nummer, naam en woonplaats. Daarnaast werd de 'Positie t.a.v. d. Burg. Stand en in de Maatschappij' vermeld en door wie er informatie was verschaft of aanbeveling was gedaan. De beschikking en sinds welk jaar onderstand werd verleend zijn ook in dit register terug te vinden.

Definitie: petitieën, rekestes, verzoekschriften, adressen

Het Archief van Weldadigheid bevat een specifieke bron: verzoeken om onderstand aan de Nederlandse vorst. In de internationale literatuur worden verschillende termen gebruikt om een dergelijke soort bron aan te duiden. De meeste auteurs hanteren het woord 'petitions'. Heerma van Voss definieert dat genre als volgt: 'Petitions are demands for a favour, or for

⁶⁹ Eymael, *Inventaris*, III-VI.

the addressing of an injustice, directed to some established authority'.⁷⁰ Ook Judge en Oddens maken duidelijk wat zij onder 'petitions' verstaan: 'a petition is a written appeal to an authority made by one or more citizens'. In specifieke contexten wordt echter in sommige gevallen voor andere termen gekozen. Zo gebruikt historica Hannah Weiss Muller het woord 'requête', omdat zij in haar artikel ook de Franse context van het petitioneren meeneemt.⁷¹ Ook wijst een aantal auteurs erop dat binnen het genre van petitiees een subgenre van 'pauper letters' bestaat. Het gaat dan om indieners van petitiees die een verzoek doen om geld of een baan om te ontsnappen aan (relatieve) armoede.⁷² De verzoeken die voor deze scriptie onderzocht zijn, beantwoorden aan deze definitie.⁷³ Daarom zal hier gesproken worden van 'armenbrieven', maar vooral ook van 'rekesten', 'adressen' en 'verzoeken'. Dat zijn namelijk termen die in de inleiding op het Archief van Weldadigheid, in de verzoeken van burgers zelf en in de administratie voorkomen.

⁷⁰ Van Heerma van Voss, 'Introduction', 1.

⁷¹ H. Weiss Muller, 'From Requête to Petition: Petitioning the Monarch between Empires', *The Historical Journal* 60:3 (2017), 659-686.

⁷² Judge en Oddens, 'Father Figures', 74-75; Van Ginderachter, 'Public Transcripts', 223-224.

⁷³ Al zijn er in het Archief van Weldadigheid geen verzoeken om een baan of positie te vinden. Zie voor meer uitleg daarover pagina 22.

Hoofdstuk 2. Het verzoek: waar vroegen burgers om en waarom?

Nu in hoofdstuk 1 de context van de bron uiteengezet is, ligt in de rest van de hoofdstukken de focus op de bron zelf, de rekestten. In dit tweede hoofdstuk wordt ingegaan op het daadwerkelijke verzoek dat burgers aan hun vorst deden en de argumentatiestrategieën die zij daarvoor hanteerden. Eerst worden per vorst de verzoeken behandeld, vervolgens komen de motieven aan de orde. De verzoeken en de motieven die rekestranten daarvoor aandroegen bieden namelijk zicht op de verwachtingen die zij van hun vorst hadden.

Gratificatiën, giften en guldens

Wanneer burgers de pen opnamen om Koning Willem III aan te schrijven, werd in de meeste gevallen expliciet om een ‘gratificatie’ gevraagd. Ook werden in de rekestten de termen ‘gift’ en ‘geldelijke ondersteuning’ gebruikt. De meeste rekestranten waren daarmee helder in hun verzoek in wat ze van hun koning verwachtten. Er zijn echter ook voorbeelden te vinden van meer impliciete vragen als om ‘bijstand en hulp’ en er waren mensen die vroegen om hen ‘tegemoet te komen’. Opvallend is het verzoek van een mannelijke rekestrant in 1888 om een ‘vaderlijk advies’.⁷⁴ Ook in een ander adres – van ene Johanna Mees – kwam de vadermetafoor naar voren. De omstandigheden – de vrouw was naar eigen zeggen oud en niet gezond – ‘drongen haar om Uwe Vaderlijke hulp en Koninklijke bijstand over zich in te roepen’.⁷⁵ Bij Willem III was het bovendien opmerkelijk dat het in de helft van de voor deze scriptie onderzochte rekestten ging om herhaalde verzoeken. Hoewel het niet de bedoeling was van het Bureau van Weldadigheid, werden veel mensen toch structureel ondersteund.⁷⁶

In de adressen gericht aan Koningin Emma kwam het woord ‘gratificatie’ veel minder voor dan bij Willem III. Wel werd bij haar vaker een concreet bedrag genoemd. Zo vroeg een ‘jong meisje’ om ‘3 hondert gulde’ voor haar ouders, en een behoeftige vader om ‘honderd gulden’, omdat hij schulden had.⁷⁷ Dit waren voor die tijd aanzienlijke bedragen, zeker vergeleken met de bedragen die mensen aan bedeling van burgerlijke armbesturen kregen. In 1895 bedroeg de onderstand in geld voor een gezin namelijk gemiddeld één tot twee en een halve gulden per week.⁷⁸ Nu moet daar wel bij aangetekend worden dat de bedeling in

⁷⁴ KHA, E15, 1000, L. Blok aan Willem III, 23 januari 1888.

⁷⁵ KHA, E15, 1000, J. Mees aan Willem III, 3 januari 1888; Over dit idee van ‘vaderlijke hulp’ volgt op pagina 46-47 meer.

⁷⁶ Eymael, *Inventaris*, II.

⁷⁷ KHA, E15, 1082, A.W. van der Ster, 3 januari 1892; KHA, E15, 1082, I. Andela aan Emma, 4 januari 1892.

⁷⁸ Van Loo, “*Den arme gegeven...*”, 91.

die tijd bedroevend laag was en uitging van het principe: te weinig om van te leven, maar te veel om van te sterven. Bedeling had slechts plaats onder zodanig strikte voorwaarden dat daarvan een afschrikkende werking uitging.⁷⁹ Naast bedragen werden aan Emma ook expliciete zaken gevraagd, namelijk twee keer een naaimachine. Deze twee verzoeken zijn echter niet ingewilligd.⁸⁰

Opvallend bij de armenbrieven aan Emma is dat er twee keer gevraagd werd om de bekostiging van een reis. Eén keer om uit Nederland te vertrekken:

‘Daar ik een arm werkman ben en hier op dezen bodem van Friesland geen kans meer zie om voor mijn vrouw en kinderen brood te verdienen door gebrek aan werkzaamheden. Nu zie ik mij genoodzaakt om naar een ander werelddeel te gaan.’⁸¹

Dat andere werelddeel was in dit geval Amerika. Deze Friese man wilde met zijn gezin naar Minnesota vertrekken om daar een nieuw leven op te bouwen. Hij vroeg Koningin Emma het reisgeld van 150 gulden per persoon te bekostigen. Een andere rekestrant verzocht juist het tegenovergestelde. Hij wilde met zijn vrouw vanuit Brighton in Noord-Amerika terugkeren naar Nederland: ‘wij zouden graag weer naar holland toe willen maar kunnen niet wij zijn te arm’. Dat motiveerde hij zo: ‘mijn vrou kan het hier niet uitstaan ik geloof ze gaat sterven als er geen uitkomst is’.⁸² Helaas voor dit echtpaar werd het verzoek niet ingewilligd. Een ander opmerkelijk verzoek kwam van ene heer M. Balen. Naar aanleiding van een bezoek van Emma aan Gouda vroeg hij de koningin om hem te gedenken in haar gebeden. Eerder had hij al wel bedeling ontvangen.⁸³ Deze keer werd zijn rekest als ‘afgewezen’ ingeschreven in het register, maar of er ook daadwerkelijk niets is gedaan met het verzoek zullen we nooit weten.

Naast het opvallende feit dat hier werd gevraagd om gebed, is aan dit verzoek nog iets bijzonders op te merken. Dit was namelijk de enige keer dat in een rekest van deze selectie expliciet werd verwezen naar een koninklijk bezoek. Het ligt echter voor de hand dat meer mensen naar aanleiding van een bezoek van de vorstin aan hun stad of provincie

⁷⁹ Damsté, *Gedeelde zorg*, 46.

⁸⁰ KHA, E15, 1095, D. Eijbers aan Emma, 30 juni 1893; KHA, E15, 1148, M. de Rijder aan Emma, 17 november 1896; KHA, E15, 1060, Alfabetisch register van ingekomen rekesten om onderstand van personen en instellingen, 1894-1898, nummer 242.

⁸¹ KHA, E15, 1095, E. J. Franckena aan Emma, 11 juni 1893.

⁸² KHA, E15, 1170, J. Terborg aan Emma, 26 juli 1898.

⁸³ KHA, E15, 1155, M. Balen aan Emma, 22 april 1897.

geschreven hebben, want ten tijde van Emma's regeerperiode werd er door deze jonge vorstin een heus charmeoffensief ingezet. De jonge moeder trok met haar kleine dochttertje, het prinsesje Wilhelmina, het hele land door. Wilhelmina zou hier later van zeggen: 'Na de lange ziekte van vader was het ook erg nodig contacten te leggen en door onder de mensen te komen en in het publiek op te treden, te tonen, dat wij er nog waren!'.⁸⁴ Dat 'tonen, dat wij er nog waren' was nodig, want Koning Willem III had slechts sporadisch in het openbaar opgetreden en wegens zijn slechte humeur en grillige karakter waren die zeldzame optredens lang niet altijd een succes. Toen Emma en Wilhelmina zich na het overlijden van Willem III overal in het land gingen presenteren bleken die vorstelijke bezoeken aan de Nederlandse provincies zeer goed ontvangen te worden. In vele delen van het land had de bevolking al in geen jaren een Oranje gezien en nu kwam het publiek met zijn behoefte aan vorstelijk vertoon goed aan zijn trekken.⁸⁵

Net als bij Koningin Emma waren bij Koningin Wilhelmina de verzoeken gevarieerder dan bij Koning Willem III. Slechts twee keer werd er letterlijk om een gratificatie gevraagd. Verder waren het meer termen als 'eene kleine ondersteuning', 'een gift', 'eenige geldelijke bijdrage' en 'hulp' die in de rekesten voorkwamen. Een opmerkelijk geval was dat van ene heer C.H. van der Gouw die vroeg om 'een kleine geldelijke steun om zodoende die geldboete te kunne betalen'. 'Die geldboete' was voor zijn vrouw die 'door Justitie is veroordeelt tot een hechtenis van tien dagen of te vervangen door een geldboete van vijf gulden'.⁸⁶ De burgemeester van Besoyen – waar dit echtpaar met hun acht kinderen woonde – pleitte opvallend genoeg in het voordeel van de adressant: 'Ofschoon ik het betreurt dat steun moet worden gevraagd voor het in het verzoekschrift omschreven doel ben ik overtuigd dat de man geen andere uitweg wetende'.⁸⁷ Dit advies is opgevolgd en de benodigde vijf gulden is ook daadwerkelijk door de koningin toegekend, blijkt uit de agenda.⁸⁸

⁸⁴ Wilhelmina, prinses der Nederlanden, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959), 61.

⁸⁵ Tamse, *Het Huis van Oranje*, 231.

⁸⁶ KHA, E15, 1546, C.J.H. van der Gouw aan Wilhelmina, 8 maart 1906.

⁸⁷ KHA, E15, 1546, Burgemeester van Besoyen C.G. Verwiel aan de Directeur der Zaken van Weldadigheid, 26 maart 1906.

⁸⁸ KHA, E15, 1546, Lijst met gratificatiën 6 april 1906, nummer 1.

Hoe beargumenteerden rekestranten hun verzoek?

Rekestranten vroegen meestal om geld of goederen waarmee ze geld konden verdienen. Hun situaties verschilden niet zo heel erg; de gemeenschappelijke factor was (relatieve) armoede. Er zat echter wel verschil in de manier waarop rekestranten hun verzoek vormgaven en beargumenteerden. Daarbij is het belangrijk te beseffen dat armenbrieven geschreven werden uit eigenbelang en schrijvers gedreven werden door strategische overwegingen. Ook is het nodig bewust te zijn van het feit dat armenbrieven in sommige gevallen opgesteld werden door min of meer 'professionele' schrijvers die vaak gebruik maakten van conventionele frases.⁸⁹ De motieven die rekestranten aandroegen liepen per vorst weinig uiteen. In deze paragraaf wordt dan ook uitgebreid bij Willem III stilgestaan om het algemene patroon te laten zien en wat minder uitgebreid bij Emma en Wilhelmina. Bijzondere gevallen en duidelijke verschillen met de rekesten aan Willem III worden wel benoemd.

Bij Willem III beriepen rekestranten zich opvallend veel op het feit dat zijzelf of hun familie trouw in het leger hadden gediend. Een voorbeeld daarvan is te vinden in een rekest van ene Levie Blok die zich identificeerde als 'oude krijgsman' en beschreef dat hij zich 'in zijn jeugd voor Koning en Vaderland waagde'.⁹⁰ Ook weduwes van mannen die militair actief waren geweest, beriepen zich daarop. Zo beschreef de weduwe H.J. Baron van Boerop dat haar echtgenoot als kapitein bij het regiment Grenadiers en Jagers had gediend en 'Ridder der militaire Willemsorde en van de Eikenkroon' was.⁹¹ Willem III had met het Regiment Grenadiers en Jagers een bijzondere band. Hij was er in 1833 zelf bij ingelijfd, benoemde persoonlijk de officieren van dit infanterieregiment en verbond het Metalen Kruis dat zijn vader Koning Willem II gedragen had aan hun vaandel.⁹²

Ook waren er ten tijde van Willem III rekestranten die beschreven hoe hun familie van oudsher verbonden was met het Oranjehuis. Een voorbeeld daarvan is te vinden in een adres van de ongehuwde Johanna Mees. Zij stelde zich voor als 'de eenige dochter van wijlen den Heer J Mees groot Majoor bij de Oranje Garde tijdens het leven van wijlen Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Willem V' en schreef over haar vader: 'Mijn brave en

⁸⁹ Judge en Oddens, 'Father Figures', 75.

⁹⁰ KHA, E15, 1000, L. Blok aan Willem III, 23 januari 1888.

⁹¹ KHA, E15, 995, H.J. van Boerop-Leeuw aan Willem III, 6 oktober 1887.

⁹² M.E. Verburg, 'Koningin Emma als regentes' in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 196-221, alhier 204.

alomgeachte Vader heeft voor den Lande en voor het Huis van Oranje goed en bloed veel gehad, en is in de toenmalige haggelijke omstandigheden Willem van Oranje en geheel het Vorstelijke Huis trouw gebleven.⁹³ De band met het Oranjehuis van deze familie ging ver terug, namelijk op de achttiende eeuw toen de hier genoemde 'Prins Willem V' heerste als laatste stadhouder. Het lijkt alsof men – door te wijzen op een militair verleden of op banden met het Oranjehuis – de kans groter achtte om geholpen te worden. Alsof dat de vorst op een of andere manier zou verplichten hen te ondersteunen. Judge en Oddens identificeren dit motief als 'waardigheid'.⁹⁴

Een ander veel voorkomend argument was de zorg voor kinderen. Zo schreef weduwe J.C. Krook, geboren Baronesse de Grailler:

'Dat door den dood van haar Echtgenoot zij hoegenaamd geen inkomsten meer heeft en zij met hare kinderen in den uitersten nood zit en met den diepsten eerbied den troon van Uwe Majesteit nadert met de bede, het Uwe Majesteit moge behagen eene gratificatie toe te staan'.⁹⁵

Haar verzoek is niet vruchteloos gebleken: ze werd begiftigd met honderd gulden.⁹⁶ Een andere weduwe kreeg ook een royaal bedrag, namelijk tachtig gulden. Zij schreef dat haar man was overleden en: 'dat zij daardoor zonder middel van bestaan overblijft en nog ten deele belast is met de zorg harer twee jongste kinderen'.⁹⁷ Ook op latere leeftijd droegen mensen soms nog zorg voor hun kinderen. Zo meldde een vrouwelijke adressante met een Engels aandoende naam, E.H. Ashwell, dat zij 'in zeer moeilijke pecussiele omstandigheden zich gedrongen ziet Uwe Majesteit en de Koningin, te verzoeken haar met eene geldelijke bijdrage te willen tegemoet komen', want: 'Op gevorderde leeftijd en zonder familieleden die haar kunnen ondersteunen in tegendeel twee dochters tot haar last hebbende heeft zij haar hoop op Uwe Majesteit's bekende welwillendheid gevestigd'.⁹⁸ Deze mevrouw Ashwell kreeg het zeer hoge bedrag van vierhonderd gulden toegekend.⁹⁹

Naast het leger, banden met Oranjehuis, de zorg voor kinderen vormden ook

⁹³ KHA, E15, 1000, J. Mees aan Willem III, 3 januari 1888.

⁹⁴ Judge en Oddens, 'Father Figures', 81-83.

⁹⁵ KHA, E15, 1011, J.C. Krook-de Grailler aan Willem III, 26 januari 1889.

⁹⁶ KHA, E15, 1011, Agenda 15 februari 1889.

⁹⁷ KHA, E15, 1011, M.A. Bernelot Moens aan Willem III, 8 februari 1889.

⁹⁸ KHA, E15, 1028, E.H. Ashwell aan Willem III, 2 juni 1890.

⁹⁹ KHA, E15, 1028, Agenda 15 juli 1890.

ouderdom en ziekte belangrijke motieven om de vorst aan te schrijven. Zo schreef een echtpaar van zestig en vierenzestig jaar Willem III aan, want zij waren 'door ligchaamsgebreken niet in staat op geregelde manier hun brood te verdienen'.¹⁰⁰ Een ander rekest werd geschreven door M. J. van Duijnevelden, de dochter van een man die, omdat hij oud en bijna blind was, niet in zijn onderhoud kon voorzien. In vorige jaren had deze man al hulp gekregen van de koning.¹⁰¹ Ook in 1887 heeft hij twintig gulden ontvangen.¹⁰²

Burgers die Emma aanschreven, beriepen zich – in vergelijking met de verzoeken aan Willem III – veel minder op een militaire loopbaan. Slechts één keer is daarvan een voorbeeld teruggevonden. Een weduwe beriep zich op de militaire loopbaan van wijlen haar echtgenoot, Hendrik Verschoof, die Wachtmeester der Huzaren was.¹⁰³ Vaker dan bij Willem III kwam het bij Emma voor dat mensen schreven, omdat zij oud of ziek waren of zorgdroegen voor hun kinderen. Onder hen was een rekestrant die Emma aanschreef, omdat hij te kampen had met schulden:

'Ik zit in schulden en ik wil gaarne ieder zijnnen betaallen en eerlijk blijven zou ik van Uwe Maaijestijd ook hondert Gulden voor mij kunnen krijgen, De nood die dwingt mij naar Uwe Maaijestijd mijn toevlugt te doen. Ik wensch dat Uwe Maaijestijd het mij niet kwalijk zult neemen en mijn verzoek niet zal verstooten'.¹⁰⁴

Ook een bijzonder geval vormde 'Vrouw van Maren, geboren M. Flipse' die door haar man verlaten was. Zij schreef:

'blijft mij als oude vrouw van 68 jaar en 30 jaar alleen gewerk toen mijn man mij liet zitten aan Uwe o Konegin aan beveelen lang heb ik gewerkt maar bijna 70 jaar en krom van het werken bijna zo beveel ik mij met dezen heugelijken dag in uwe liefde aan hoopende dat de Algoede U Konegin de zelfde daden zal doen volbrengen als uwe brave Vader onzen zoo dierbaren Koning bij zijn leven aan mij ook heeft gedaan Gods'.¹⁰⁵

¹⁰⁰ KHA, E15, 1028, A. Soesdorp aan Willem III, 19 februari 1890.

¹⁰¹ KHA, E15, 995, M.J. van Duijnevelden aan Willem III, 17 september 1887.

¹⁰² KHA, E15, 995, Agenda 15 oktober 1887.

¹⁰³ KHA, E15, 1154, C. Borst aan Emma, 13 maart 1897.

¹⁰⁴ KHA, E15, 1082, I. Andela aan Emma, 4 januari 1892.

¹⁰⁵ KHA, E15, 1079, M. van Maren-Flipse aan Emma, oktober 1891.

Deze vrouw werd al eerder ondersteund; zo werd zij in oktober 1889 met tien gulden begiftigd. Het advies luidde dan ook in oktober 1891 om deze vrouw nogmaals datzelfde bedrag te verlenen.¹⁰⁶

De rekestten aan Wilhelmina vertonen een vergelijkbaar patroon als die aan Emma. Er was in de selectie – net als bij de rekestten aan Emma – niemand te vinden die zich beriep op banden met het Oranjehuis. Ook het leger kreeg weinig aandacht. Eén keer noemde iemand dat hij in het leger had gezeten, maar dat was om aan te tonen dat hij op moment van schrijven zonder werk zat. Hij was namelijk in dienst gewond geraakt.¹⁰⁷ Opnieuw schreven veel vaders die belast waren met de zorg voor hun kinderen de vorstin aan en waren er veel zieken die zich tot Wilhelmina richtten. Opvallend is dat de oude mensen die Wilhelmina aanschreven sterk de nadruk legden op het feit dat zij niet meer konden werken. Zo was er een echtpaar dat aangaf ‘te oud’ te zijn ‘om iets te verdienen’¹⁰⁸. Een andere man schreef dat hij geen werk kon krijgen ‘wegen vergevorderde leeftijd’.¹⁰⁹ Een andere rekestrant, een 77-jarige man uit Tilburg, gaf aan dat ‘het werken’ hem ‘erg zwaar’ viel.¹¹⁰ Rekestranten legden hierbij nadrukkelijk op het niet kunnen werken. Daarbij schemerde impliciet door dat zij het wel zouden willen: mensen deden wel pogingen om aan het werk te komen. Ouderdom an sich was blijkbaar niet voldoende om recht te hebben op ondersteuning. Het zou nog tot 1957 duren voordat daar echt verandering in zou komen. Vanaf 1 januari van dat jaar gold namelijk de algemene ouderdomswet (AOW).¹¹¹

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ KHA, E15, 1095, J.H. Meijer aan Emma, 5 juni 1893.

¹⁰⁸ KHA, E15, 1568, L. Oosterbaan aan Wilhelmina, december 1907.

¹⁰⁹ KHA, E15, 1477, J. de Vries aan Wilhelmina, maart 1901.

¹¹⁰ KHA, E15, 1477, J. van der Sneppen aan Wilhelmina, 28 januari 1901.

¹¹¹ J. Bosmans en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011) 93.

Hoofdstuk 3. Wie waren de indieners van de rekesten?

In dit hoofdstuk staat de achtergrond van de rekestranten centraal. Allereerst wordt stilgestaan bij het geslacht van de rekestranten, de plaats vanwaar mensen schreven en de sociale achtergrond van degenen die zich tot de vorst wendden. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de manier waarop adressanten beschreven werden door lokale autoriteiten en welke eigenschappen zij toegedicht kregen in de administratie. Ook ligt de focus op de wijze waarop rekestranten zichzelf omschreven.

Mannen en vrouwen, gehuwd en ongehuwd

Van de rekesten aan Willem III waren er in deze selectie dertien afkomstig van vrouwen. Deze vrouwen waren alle ongehuwd of weduwe; geen van deze vrouwen had een levende echtgenoot. Van de zeven mannen die Willem III aanschreven hadden er vier een gezin met kinderen. De andere drie maakten daar geen melding van. Negen vrouwen schreven Emma aan. Onder deze vrouwen bestond iets meer variatie dan bij Willem III. Onder hen bevond zich namelijk een gehuwde vrouw, niet haar echtgenoot nam dus de pen op, maar zichzelf. Ook schreef een vrouw die door haar man verlaten was Emma aan. Van de elf mannen die een rekest aan Emma zonden, hadden er drie een gezin met kinderen. Bij de rekesten aan Wilhelmina lag de verhouding net anders. Aan haar schreven vijf vrouwen van wie twee getrouwd met kinderen, de andere drie waren weduwe en ongehuwd. De andere vijftien rekesten aan Wilhelmina die voor dit onderzoek onderzocht zijn, waren afkomstig van mannen waarvan er elf een gezin met kinderen te verzorgen hadden. De selectie is niet dermate representatief dat er duidelijke conclusies uit deze aantallen getrokken kunnen worden. Het is vanuit deze zestig rekesten niet te zeggen of er meer vrouwen gingen schrijven zodra er een vrouw op de troon kwam.

Wat de sekseverhouding betreft zijn drie zaken het vermelden waard. Tijdens het huwelijk van Willem III en Emma was het allereerst zo dat giften die bestemd waren voor 'vrouwelijke behoeftigen of wel voor inrichtingen van weldadigheid, voor collectes of weldadigheidsloterijen die onder de leiding van vrouwen staan' uitsluitend op naam van de koningin geschieden.¹¹² Ten tweede vormden de feministische beweging en de vorstinnen geen harmonieus span. Toen Emma de troon in 1898 besteeg, klonk het: 'Als eene vrouw het

¹¹² KHA, E15, 1038, Gevers aan Dumanceau, 4 december 1879; Woelderink, 'Koninklijke weldadigheid', 232.

hoogste kan, wel nu?'.¹¹³ Vanuit de vrouwenbeweging werd gehoopt dat de ontwikkeling van de vrouw in Nederland een vlucht zou nemen nu 'de zwaare regeeringstaak op de schouders eener zwakke vrouw' lagen. Meermalen ontving Emma na 1890 petitie's die een feministische wens vertolkten, maar de regentes en later haar dochter waren afkerig van elk radicaal feminisme. Uiteindelijk bleek de kloof tussen de koningin en de andere Nederlandse vrouwen zo groot te zijn dat de vrouwenregering vrijwel geen waarneembare invloed had op de positie van de vrouw in het algemeen.¹¹⁴ Ten derde was opvallend dat vrouwen die hun man hadden verloren werden aangeduid als 'weduwe' in registers, brieven van lokale autoriteiten en door henzelf, terwijl geen enkele man aangeduid werd als 'weduwenaar'.

Herkomst: stad, platteland en zelfs buitenland

Wat betreft de geografische spreiding kwamen de rekestes uit heel het land. Bij Willem III kwamen echter de meeste adressen binnen de selectie uit Den Haag. Maar liefst in de helft van de onderzochte gevallen woonde de rekestrant in deze hofstad. De andere verzoeken gericht aan Willem III kwamen vooral uit steden als Utrecht en Arnhem. Bij de rekestes aan Emma valt op dat er geen brieven kwamen uit Den Haag of Apeldoorn, plaatsen waar de vorstin vaak vertoefde. Wel zaten er twee rekestes uit Amsterdam tussen. Wat betreft de andere rekestes is er geen duidelijk patroon te ontwaren, ze werden uit het hele land opgestuurd, vanuit zowel stedelijke als rurale gebieden. Opvallend is dat er ook verzoeken uit het buitenland aan Emma gericht werden. Zo zond een schipper uit Rhon (voormalig Papoea-Nieuw-Guinea) een rekest en ook vanuit Brighton in Noord-Amerika werd een verzoek gestuurd. De rekestes gericht aan Wilhelmina kwamen vooral vanuit plaatsen op het platteland. Ook aan haar richtte – in deze selectie – niemand uit de plaatsen Den Haag of Apeldoorn een verzoek. Eén gevonden rekest kwam uit Moenen in België. Dit verzoek was geschreven op briefpapier met een inhuldigingsfoto van Wilhelmina erop. Deze August Carlos Delbaere vroeg of hij in een hospitaal mocht werken, want anders moest hij misschien moorden begaan of leven van bedelarij. Zijn verzoek tot deze baan werd niet ingewilligd, wel kreeg Delbaere dertig gulden opgestuurd.¹¹⁵

¹¹³ Te Velde, 'Het "roer van staat"', 172.

¹¹⁴ Te Velde, 'Het "roer van staat"', 172; M. Grever, 'Koningin Wilhelmina en het feminisme. Of de ogenschijnlijke onverenigbaarheid van karakters', *Tijdschrift voor Genderstudies* 2:3 (1999) 4-19, alhier 4.

¹¹⁵ KHA, E15, 1450, A.C. Delbaere aan Wilhelmina, 8 januari 1899.

Boeren, burgers en buitenlui?

Wanneer het gaat over de achtergrond van de burgers die armenbrieven schreven, is vooral van belang dat deze op moment van schrijven geen deel hadden aan de constructie van de officiële beeldvorming rond de vorst.¹¹⁶ Alleen dan kan namelijk worden onderzocht hoe die officiële beeldvorming doorwerkte in de samenleving, zoals Van Ginderachter laat zien.¹¹⁷ De sociale achtergrond van de hier betreffende rekestranten liep sterk uiteen. Er schreven mensen die hun hele leven al in erbarmelijke omstandigheden verkeerden, mensen die altijd hard hadden gewerkt om de eindjes aan elkaar te knopen en mensen die vanuit een gegoede positie hun levensstijl niet langer konden bekostigen door een armoedeval. Bij de rekesten aan Willem III was van dat laatste in vier gevallen sprake. Het ging dan vooral om mensen die geld vroegen om hun kinderen – ondanks hun financiële tegenslag – een goede opvoeding of goed onderwijs te kunnen geven. Het opvallendst was de burgemeester van Vinkeveen die in 1889 een rekest zond. De rollen waren in dit geval omgedraaid. Als burgemeester verschaftte hij nu geen informatie over zijn ingezetenen, maar was hij zelf degene die om hulp vroeg. Die hulp was nodig vanwege zijn plaatsing op het platteland waar geen fatsoenlijk onderwijs voor zijn kinderen zou zijn.¹¹⁸

Ook bijzonder is het rekest van een weduwe wier man ambtenaar ‘bij de rijkswerkerinrigting te Veenhuizen’ was geweest.¹¹⁹ Deze vrouw heeft waarschijnlijk tijdens het werkzame leven van haar echtgenoot veel armoede gezien. Op het moment van schrijven was zij net zoals de mensen die in Veenhuizen geplaatst waren afhankelijk van wat anderen gaven. Bij Emma en Wilhelmina schreven er – voor wat betreft deze selectie – geen mensen van hogere komaf die hun stand probeerden op te houden. De rekesten aan Emma waren vooral afkomstig van arbeiders die het hoofd boven water probeerden te houden. Datzelfde gold voor de verzoeken aan Wilhelmina. Ook daar ging het vooral om arbeiders of mensen die door ziekte of ouderdom niet meer konden werken.

Opvallend is dat in de voor deze scriptie onderzochte rekesten geen verzoek afkomstig was van iemand die zichzelf omschreef als boer. Er zijn geen voorbeelden teruggevonden van mensen die bijvoorbeeld beschreven dat zij hun pacht niet konden

¹¹⁶ Judge en Oddens, ‘Father Figures’, 75.

¹¹⁷ Van Ginderachter, ‘Public Transcripts’, 224.

¹¹⁸ KHA, E15, F. Baron van Utenhove aan Willem III, 20 december 1888.

¹¹⁹ KHA, E15, 1011, M.A. Bernelot Moens aan Willem III, 8 februari 1889.

betalen, geld nodig hadden voor zaad of andere agrarische behoeften. Dit is opmerkelijk want aan het einde van de negentiende eeuw bestond de Nederlandse beroepsbevolking nog voor 29 procent uit mensen die in de agrarische sector werkzaam waren. Ondanks de industrialisering, modernisering en het toenemende staatsingrijpen behielden veel boerengezinnen hun traditionele karakter. Boerderijen bleven gezinsbedrijven waarin alle gezinsleden, mannen, vrouwen en kinderen, hun werkkraft inzetten om het bedrijf in stand te houden.¹²⁰

‘Als zijnde van fatsoenlijke familie en in alle opzichten ondersteuning waardig’

Na stilgestaan te hebben bij de sociale achtergrond van de rekestranten, staat centraal hoe zij werden beschreven door de lokale autoriteiten die rapporten over hen opstelden en hoe zij omschreven staan in de registers van het Archief van Weldadigheid. Bij dat laatste moet wel opgemerkt worden dat niet voor iedere rekestrant de gegevens uit het alfabetische register zijn meegenomen in dit onderzoek. Het verschilt namelijk per vorst hoe die gegevens te bereiken zijn. Zo zijn er bij de adressen aan Willem III niet zo veel brieven en rapporten van burgemeesters en politiecommissarissen teruggevonden. In enkele gevallen zijn echter wel aanvullende gegevens te achterhalen. Zo was er een rekest van een weduwe waarbij een los briefje was toegevoegd waarop vermeld staat dat het ‘rekwest’ persoonlijk gebracht is door ene mr. Delprak. Een jurist, een man van aanzienlijke komaf dus, heeft het verzoekschrift persoonlijk afgegeven in Den Haag met de mededeling dat hij de weduwe warm kon aanbevelen, ‘als zijnde van fatsoenlijke familie en in alle opzichten ondersteuning waardig’.¹²¹ Ook was er een adres waarop onderaan door de burgemeester van Nistelrode was geschreven dat de rekestrant, ene Dirk van der Wijs, ‘door onvermogen buiten staat is om de kosten van zegels dezès te betalen, alsmede dat hij bij hem als oppassend man bekend staat’.¹²²

In vergelijking met de archiefdelen over Willem III is er in de omslagen met rekesten aan Emma meer neerslag van de administratie terug te vinden. Zo liggen er tussen de rekesten kleine boekwerken waarin de gegevens van een aantal rekesten over een bepaalde periode gebundeld zijn. Deze mappen met als titel ‘Voordracht aan Hare Majesteit de

¹²⁰ A. de Regt, ‘Arbeiders, burgers en boeren: gezinsleven in de negentiende eeuw’ in: T. Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Amsterdam 1993), 193-218, alhier 212.

¹²¹ KHA, E15, 1011, M.A. Bernelot Moens aan Willem III, 8 februari 1889.

¹²² KHA, E15, 1028, D. van der Wijs aan Willem III, 21 april 1890.

Koningin-Regentes' vermelden de naam, woonplaats, omschrijving van de toestand, het advies en de beslissing van Emma. Deze gegevens zijn gebaseerd op wat in de rekesten zelf stond en op wat lokale autoriteiten rapporteerden. Over Antonius van Wageningen is bijvoorbeeld veel terug te vinden. In de voordracht aan de koningin stond beschreven dat uit het rapport bleek dat het gezin werkelijk in behoeftige omstandigheden verkeerde, oppassend en aanbevelenswaardig was. Het rapport van de hoofdagent in Amersfoort vermeldde 'dat hij alzo arm, maar oppassend is en hij zich nimmer aan dronkenschap of ander misdrijf heeft schuldig gemaakt'.¹²³ Over een andere rekestrant, Maartje Weidema, schreef de burgemeester van Harlingen: 'is een uiterst oppassende vrouw aan wie een gave zeer goed besteed zou zijn'.¹²⁴ De burgemeester van Dalen vermeldde over het echtpaar Zilverberg dat hij hen al dertig jaar 'als zeer ijverige en oppassende ingezetenen' kende.¹²⁵

Burgemeesters en politiecommissarissen kenden echter niet alleen positieve eigenschappen toe aan de burgers die in hun gemeente woonden en zich tot de vorst wendden. In 1901 schreef ene R. Swarts Koningin Wilhelmina aan en beschreef de 'kommervolle toestand' waarin hij en zijn gezin verkeerden. Hij legde dat zo uit: 'Ik woon in een hut van zand, en riet die niet bestand is tegen koude en sneeuw'. Swarts had van de burgemeester vijf gulden gekregen voor hout, maar hierover schreef hij: 'hiermee kan ik het niet klaar krijgen'.¹²⁶ De burgemeester van Vlagtwedde schreef vervolgens in zijn rapport dat het gezin Swarts inderdaad in 'zeer behoeftige omstandigheden' verkeerde, maar dat dat toegeschreven moest worden aan 'gemis aan vlijt, gebrek aan doorzicht, slechte regeling in de huishouding, gebruik van sterken drank en den thans voortdurenden winter'.¹²⁷

Het slecht regelen van het huishouden vormde een zwaar verwijt in een tijd waarin door volksverheffers een ware campagne opgezet werd om vrouwen te leren het huishouden goed te doen. Dat bleek ook uit de vele boeken die over dit onderwerp verschenen.¹²⁸ De levensstandaard van elk gezin hing in die tijd in belangrijke mate af van de

¹²³ KHA, E15, 1125, Rapport van Hoofdagent J.P. de Jager, 5 maart 1895.

¹²⁴ KHA, E15, 1169, J. Hora Adema aan de Directeur der Zaken van Weldadigheid, 4 juni 1898.

¹²⁵ KHA, E15, 1169, C.W.J. Bouwmeester aan de Directeur der Zaken van Weldadigheid, 4 juni 1898.

¹²⁶ KHA, E15, 1477, R. Swarts aan Wilhelmina, maart 1901.

¹²⁷ KHA, E15, 1477, C.F. Boelken aan de Directeur der Zaken van Weldadigheid, 15 februari 1901.

¹²⁸ Zie bijvoorbeeld: E. Visser, *De bekwame huishoudster. Handleiding voor huisvrouwen en jonge dochters uit den aanzienlijken en burgerstand* (Leiden 1870); S. Barnett, *Onze woning. Leerboek over huishoudelijke onderwerpen* (Amsterdam 1891); J. Chiron e.a., *Het kook-en huishoudboek* (Amsterdam 1908); J. van der Hoeven-Kampers, *Ik kan huishouden. Het boek om een huishouding billijk, practisch en goed te besturen* (Leiden 1911); *Het boek voor moeder en dochter. Volledig onderricht in alles wat eene vrouw, als huishoudster en moeder, dient te weten*, Met Kerkelijke Goedkeuring. Bewerkt door een R.K. Priester (1912).

vraag of vrouwen zuinig met geld konden omgaan, of ze met weinig middelen een goede maaltijd konden breiden, of ze schoon en netjes waren en goed konden naaien en verstellen.¹²⁹ Dit kon de vrouw van Swarts dus waarschijnlijk niet. Volgens de burgemeester verdiende Swarts geen onderstand, maar was de situatie zo treurig dat hij aanleiding gaf het verzoek in overweging te nemen.¹³⁰ Ook ene Aalzen Dijkstra kwam er in het rapport van zijn burgemeester niet gunstig vanaf. De burgemeester van Smallingerland had advies ingewonnen van F. Veen, een 'bezoldigd armvoogd'. Op basis daarvan concludeerde deze burgemeester dat een gift 'geheel misplaatst' zou zijn, want Veen vermeldde dat de toestand van Dijkstra zijn eigen schuld was. Dijkstra 'wil met werken niet aanpakken'. Veen had hem in de werkverschaffing gehad, maar 'daar kwam helemaal niets van terecht'.¹³¹

Uit de registers en voordrachten blijkt dat de lokale autoriteiten veel invloed hadden. Hun advies werd praktisch altijd opgevolgd, dus zij bepaalden feitelijk of rekestranten geld kregen uit de bijzondere fondsen van de vorst of niet.¹³² Als positieve eigenschappen werden gezien: oppassend, fatsoenlijk, ijverig, nuchter. Negatieve eigenschappen vormden: niet vlijtig, geen doorzettingsvermogen, gebruik van sterken drank, luiheid. Dit past bij het beeld dat Woelderink in zijn studie schetst. Hij schrijft: 'Eerlijk en vlijtig, van onbesproken gedrag, kortom fatsoenlijk, aan deze kwalificaties moesten de individuele personen voldoen op wier verzoek positief beschikt kon worden. Als contrair aan fatsoenlijk werden vooral beschouwd arbeidsschuw en drankzuchtig.'¹³³

'Stille, fatsoenlijke mensen'

Uit het voorgaande wordt duidelijk hoe rekestranten werden omschreven door degenen die boven hen stonden, maar welke eigenschappen lieten zij van zichzelf zien in hun adressen? Bij de rekesten gericht aan Willem III is het opvallend dat adressanten vaak benadrukten dat zij militair waren. Dit was niet zo vreemd, want Willem III bemoeide zich intensief met het departement van Oorlog.¹³⁴ Zo omschreef ene Antoon van den Boom zichzelf als 'Gedient Militair van de ligting 1831 uit voormelde gemeente (Noord-Brabant; MH) bij de voormalige

¹²⁹ De Regt, 'Arbeiders, burgers en boeren', 197.

¹³⁰ KHA, E15, 1477, C.F. Boelken aan de Directeur der Zaken van Weldadigheid, 15 februari 1901.

¹³¹ KHA, E15, 1547, A. Bruins Slot aan de Directeur der Zaken van Weldadigheid, 1 mei 1906.

¹³² In dit onderzoek is geen voorbeeld gevonden waarbij de vorst tegen het uitgebrachte advies in handelde.

¹³³ Woelderink, 'Koninklijke weldadigheid', 228.

¹³⁴ Verburg, 'Koningin Emma als regentes', 203.

agste en tweede Afdeeling deelgenomen aan de krijgsverigting van 1831 enz'.¹³⁵ Een andere rekestrant liet in zijn adres zien dat hij 'gepensioneerd Ritmeester der O.I. Kavallerie' en 'Ridder der Militaire Willemsorde 4de Klasse' was.¹³⁶ Naast de identificatie als militair beschreven mensen zich ook als 'stille, fatsoenlijke mensen', als 'eerlijke man', 'fatsoenlijke vrouw' of als 'vrouw van goede huize'.¹³⁷ Bij de adressen aan Emma en Wilhelmina kwam het leger in deze selectie minder nadrukkelijk naar voren. Daar kwamen meer frasen als 'een hulpbehoevende vrouw' en 'een arm werkman' voor.¹³⁸ Vaak lieten rekestranten zien hoe slecht ze het hadden. Ze legden de nadruk op 'behoefte' of 'drukkende' omstandigheden, ziekte, gebrekkigheid en ouderdom. Dat paste bij de toenmalige geldende voorwaarden voor armenzorg. Mensen moesten arm en oud, maar bij voorkeur ook braaf en godvruchtig zijn om in aanmerking te komen voor bedeling.¹³⁹ Daarom legden rekestranten tegelijkertijd de nadruk op hun goede eigenschappen zoals eerlijkheid en fatsoen. Meerdere keren werd ook uitgelegd wat ze van plan waren te gaan doen met het geld wat ze mogelijk zouden ontvangen. Herhaaldelijk werd verteld dat men van plan was om langs de deuren te gaan 'venten' of aan 'negotie' te doen.¹⁴⁰ Dit om te laten zien dat een gift goed besteed zou zijn.

'Verders gegroet'

Uit de manier waarop rekestranten hun verzoek afsloten wordt duidelijk hoe zij zichzelf positioneerden ten opzichte van de vorst in kwestie. In de rekestten aan Willem III werd acht keer afgesloten met de formulering 'hetwelk doende' of varianten daarvan. Deze formule werd gebruikt onder verzochtschriften aan hoge autoriteiten, maar lijkt niet de juiste geweest te zijn om te gebruiken in een rekest aan de vorst. Het 'doende' had betrekking op de autoriteit aan wie het verzoek gericht was. De woorden 'hetwelk doende' betekenden dus 'als u dit doet', oftewel 'als u mijn verzoek inwilligt'.¹⁴¹ In de andere gevallen werd er

¹³⁵ KHA, E15, 995, A. Boon aan Willem III, 15 september 1887.

¹³⁶ KHA, E15, F. Baron van Utenhove aan Willem III, 20 december 1888.

¹³⁷ KHA, E15, 1000, J. Mees aan Willem III, 3 januari 1888; KHA, E15, 1012, J. Hartman aan Willem III, 22 januari 1889; KHA, E15, 1028, A. Soesdorp aan Willem III, 19 februari 1890; KHA, E15, 1028, E.H. Ashwell aan Willem III, 2 juni 1890.

¹³⁸ KHA, E15, 1079, M. Maren-Flipse aan Emma, oktober 1891; KHA, E15, 1095, E. J. Franckena aan Emma, 11 juni 1893.

¹³⁹ P. de Rooy, *Republiek van Rivaliteiten* (Amsterdam 2002) 30.

¹⁴⁰ Bijvoorbeeld in: KHA, E15, 1082, Werring-Droogenbroek aan Emma, 10 januari 1892; KHA, E15, 1451, A. van Broekhoven aan Emma, februari 1899; KHA, E15, 1455, J. Post-Hoefnagel aan Emma, 19 april 1899; KHA, E15, 1511, E. Verstappen aan Emma, 23 augustus 1903.

¹⁴¹ C.B. van Haeringen, 'Hetwelk doende, enz', *Taal en Tongval* 13 (1961) 150-152, alhier 150.

afgesloten met formuleringen als ‘Uwe Majesteits getrouwe onderdaan’ of ‘dienaar’. Bijvoeglijke naamwoorden als ‘getrouwe’, ‘onderdanige’, ‘diep eerbiedige’, ‘ootmoedige’ en ‘dankbare’ werden daar vaak aan toegevoegd. Dit was wel juist volgens de heersende etiquette.¹⁴² Rekestranten die zich tot Emma richtten maakten – wat deze selectie betreft – minder vaak gebruik van de formulering ‘hetwelk doende’ (of varianten daarvan). In de verzoeken aan deze eerste koningin sloten veel rekestranten af met (varianties op) de woorden ‘Uwe Onderdanige Dienaresse’ of ‘blijft met achting uw onderdanige knecht’.¹⁴³ Bij de verzoeken aan Emma zijn ook uitgebreidere groeten te vinden zoals ‘Met Hoog Achting noem ik Mijn aan uwe Hoog Ge Eerbiedigde Mevrouw Koningin Regentesse U Dienares’.¹⁴⁴

Uit dit laatste voorbeeld blijkt dat niet alle rekestranten op de hoogte waren van de juiste spellingsregels. Dit blijkt uit meer rekesten. Vaak liepen zinnen niet of was er sprake van een belabberde spelling. Ook zijn er voorbeelden te vinden van brieven waarbij de handtekening in een ander handschrift geschreven was of waar een kruisje onder stond. Waarschijnlijk heeft in die gevallen iemand die meer geletterd was het verzoek geschreven. Naast de uitgebreide afsluitingen waren er ook brieven met een einde waarmee alle normen geweld aangedaan werd. Zo sloot een vrouw uit Wolffersdijk haar rekest af met de woorden ‘na groete van mij uw ondergeteekende’.¹⁴⁵ Een vrouw uit Bodegraven maakte het echter nog bonter: zij eindigde met de frase ‘Verders gegroet’.¹⁴⁶ Ook bij de verzoeken aan Wilhelmina is een dergelijk voorbeeld te vinden. Dit rekest leek wat betreft opbouw geheel niet op de andere. Er was geen sprake van een datering of aanhef, ook stond er geen plaats op vermeld. De schrijfster eindigde met ‘Verder de groete van’.¹⁴⁷

¹⁴² *De Nieuwe Koninklijke Secretaris of Handboek voor alle Standen* (Dordrecht 1817) 22.

¹⁴³ Bijvoorbeeld in: KHA, E15, 1079, M. van Maren-Flipse aan Emma, oktober 1891; KHA, E15, 1170, J. Terborg aan Emma, 26 juli 1898.

¹⁴⁴ KHA, E15, 1082, Werring-Droogenbroek aan Emma, 10 januari 1892

¹⁴⁵ KHA, E15, 1148, M. de Rijder aan Emma, 17 november 1896.

¹⁴⁶ KHA, E15, 1082, A.W. van der Ster aan Emma, 4 januari 1892.

¹⁴⁷ KHA, E15, 1567, Van Leeuwen aan Wilhelmina, november 1907.

Hoofdstuk 4. De vorst werd aangesproken

Uit de manier waarop rekestranten hun brief afsloten wordt duidelijk hoe zij de verhouding tussen henzelf en de vorst zagen. Hoe zij de rol van de vorst zagen, blijkt vervolgens uit de adressering, aanhef en de manier waarop zij hem of haar aanspraken in de brief zelf.

Overigens was niet in alle gevallen van zowel een adressering als aanhef sprake en viel er soms lastig onderscheid tussen de twee te maken. Rekesten waren in principe een vrij formeel genre waarbij gewoonlijk conventies werden gevolgd. Tegelijkertijd laten rekestranten die zich – waarschijnlijk onbewust – niet aan de geldende normen hielden veel meer doorschemeren hoe zij de rol van de vorst opvatten. De afwijkingen bieden dus een interessant doorkijkje in hoe burgers dachten over hun vorst en de monarchie in het algemeen.

‘Neêrlands geliefden Koning’

Wat om te beginnen opvalt, is dat adressanten – net als bij de afsluiting – bij de adressering en aanhef vaker de conventies schonden dan dat zij die volgden. De juiste wijze om Willem III aan te schrijven, was ‘Aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden, Prins van Oranje Nassau, Groot Hertog van Luxemburg, enz. enz. enz.’.¹⁴⁸ In de voor deze scriptie onderzochte selectie adressen was van die formulering slechts éénmaal sprake. In alle andere gevallen werd gebruik gemaakt van een verkorte versie, namelijk het ‘Aan Zijne Majesteit den Koning’. Judge en Oddens hebben echter voor Willem I en II al betoogd dat deze koningen en het Huis van Oranje-Nassau in de negentiende eeuw symbool kwamen te staan voor de gehele Nederlandse natie.¹⁴⁹ Het ontbreken van de toevoeging ‘der Nederlanden’ moet dan ook eerder toegeschreven worden aan het gebrek aan kennis om de vorst op de juiste wijze aan te schrijven dan aan het idee dat Willem III niet als symbool van de eenheidsnatie gezien werd. Ook schreven mensen Willem III aan met ‘Zijne Majesteit, Onzen geliefden Koning’ of ‘Zijne Majesteit onzen geeerbiedigden Koning’.¹⁵⁰ Twee keer werd het koningspaar aangeschreven. Wat betreft de aanhef werd de norm beter gevolgd. Wanneer er sprake was van een duidelijk te onderscheiden aanhef, was dat altijd ‘Sire’, al dan niet met uitroepteken,

¹⁴⁸ *De Nieuwe Koninklijke Secretaris*, 95.

¹⁴⁹ Judge en Oddens, ‘Father Figures’, 93.

¹⁵⁰ KHA, E15, 1012, J. Hartman aan Willem III, 22 januari 1889; KHA, E15, 1028, A. Soesdorp aan Willem III, 19 februari 1890.

en zo was het ook voorgeschreven.¹⁵¹

Ook in het rekest zelf maakten adressanten gebruik van allerhande formuleringen om de vorst aan te spreken. Willem III werd in bijna alle verzoeken aangesproken met Uwe of Zijne Majesteit. Slechts incidenteel weken adressanten daarvan af door de oude vorst aan te spreken als 'onse ge eerbiedigde', 'O Vaderlijke Vorst' of 'Neêrlands geliefden Koning'.¹⁵² In de armenbrieven kwamen ook uitgebreidere gedeeltes voor die over het koningshuis handelden. In die langere stukken lieten zij zien hoe zij over de rol van de vorst dachten. Mensen voegden ook wensen aan de vorst en zijn familie toe. In de rekesten aan Willem III kwam dat een aantal keer voor. In de onderzochte periode was Willem III een oude en ziekelijke man. Daar werd naar verwezen. Twee keer werd Willem III vergeleken met de oudtestamentische vorst Hiskia. Volgens het Bijbelboek Jesaja was deze koning doodziek, maar kreeg hij na gebed nog vijftien jaar extra te leven. Dit werd ook Willem III toegewenst. Het echtpaar Adrianus Soesdorp en Jacoba van Taanou schreef in 1889:

'Zij bidden Hem, die het lot der Volken en de Vorsten bestuurt dat het Zijne wijsheid behagen moge, de levensavond van Neêrlands geliefden Koning tot een gelukkige te maken, en deze, ten nutte der Koningin en de kleine Prinses, als tot vreugd van het aangeboren Oranjegezinde gedeelte van het Nederlandsche Volk te verlengen gelijk deze gunst eenmaal aan Koning Hiskia, op de bede des volks, door den Almachtige, werd bewezen. God zegene de Koning, Sire!¹⁵³

Ook Johannes Hartman verwees naar Hiskia toen hij schreef:

'Bij het begin van het jaar 1889, met velen onzer het Vorstenhuis getrouwe Landgenooten de bede voor den Allerhoogste brengende, dat Hij, de genadige en goedertieren Vader, ter wille Zijner gunstgenooten de levensdagen van onzen zieken, bejaarden Koning als die van den oudvorst Hiskia, nog eene wijle verlengen moge¹⁵⁴

Deze vergelijking tussen de godvruchtige koning Hiskia en Willem III is opmerkelijk. Het beeld dat van Willem III bestond was dat van 'Koning Gorilla', niet bepaald dat van een

¹⁵¹ *De Nieuwe Koninklijke Secretaris*, 116.

¹⁵² KHA, E15, 1000, J. Mees aan Willem III, 3 januari 1888; KHA, E15, 1000, L. Blok aan Willem III, 23 januari 1888; KHA, E15, 1028, A. Soesdorp aan Willem III, 19 februari 1890.

¹⁵³ KHA, E15, 1028, A. Soesdorp aan Willem III, 19 februari 1890.

¹⁵⁴ KHA, E15, 1012, J. Hartman aan Willem III, 22 januari 1889.

christelijke ideale vorst dus. Toch bedienden rekestranten zich in verzoeken aan hem van religieuze retoriek. Dat gebeurde ook bijvoorbeeld toen M.J. van Duijnevelden een 'bede' deed 'op U.M. liefde die toch nog nimmer heeft afgewezen maar altijd bereid is te helpen daar waar het noodig was'. Deze vrouw voegde daaraan toe dat God het de koning dubbel zou vergelden en wenste 'UM en zijn huisgezin Gods zegen en eenmaal eene Hemelsche Kroon'.¹⁵⁵

'Genade, Liefde en Vrede zij uw en uwen huizen door den Heiligen Geest us'

Terwijl Willem III door vrijwel alle rekestranten werd aangeschreven met 'Aan Zijne Majesteit den Koning', varieerden brieven-schrijvers aan Emma meer in hun formuleringen. Slechts een van de aan de jonge vorstin gerichte rekesten werd voorzien van 'Aan Hare Majesteit de Koningin'.¹⁵⁶ Opvallend is de verbastering 'Aan Hare Majestijd onze Konegin'.¹⁵⁷ Dat 'onze' duidt op een bepaalde band die de rekestrant met de vorstin voelde. Op vier rekesten gericht aan Emma prijkte (een variant van) 'Aan Hare Majesteit de Koningin Regentes'.¹⁵⁸ Eén keer werd de toevoeging 'der Nederlanden' daarbij geplaatst. Bovendien werd eenmaal specifiek nadruk gelegd op Emma's staat als weduwe door haar aan te schrijven met 'Aan Hare Majesteit de Koningin-Regentes-Weduwe te 's Gravenhage'.¹⁵⁹ Ook werden eenmaal moeder en dochter samen aangeschreven: 'Aan Hare Majesteit de Koningin en Hare Majesteit de Koningin Regentes der Nederlanden'.¹⁶⁰

Ook waren rekestranten in de wijze waarop zij hun verzoek aan Emma aanhieven creatiever dan in de rekesten aan Willem III. Vier keer kwam 'Mevrouw', al dan niet met uitroep-teken, voor. Dit kwam overeen met de heersende conventies.¹⁶¹ De andere rekesten begonnen echter met een aanhef die niet volgens de norm was. Zo was er een man uit Gouda die zijn rekest begon met een zegen: 'Genade, Liefde en Vrede zij uw en uwen huizen door den Heiligen Geest us'.¹⁶² Wat het meeste opvalt bij de adressen aan Emma is dat rekestranten bijvoeglijke naamwoorden als 'dierbare' en 'veel Geliefde' gebruikten. Daar

¹⁵⁵ KHA, E15, 995, M.J. van Duijnevelden aan Willem III, 17 september 1887.

¹⁵⁶ KHA, E15, 1169, M. Weidema aan Emma, 21 mei 1898.

¹⁵⁷ KHA, E15, 1079, M. van Maren-Flipse aan Emma, oktober 1891.

¹⁵⁸ KHA, E15, 1082, I. Andela aan Emma, 4 januari 1892; KHA, E15, 1149, Piels-Rademaker aan Emma, 21 september 1896; KHA, E15, 1149, K.R. de Vries aan Emma, 27 oktober 1896; KHA, E15, 1169, H. Silverberg aan Emma, 24 mei 1898.

¹⁵⁹ KHA, E15, 1149, K.R. de Vries aan Emma, 27 oktober 1896.

¹⁶⁰ KHA, E15, 1079, E.W. Colmans aan Emma, 13 augustus 1891.

¹⁶¹ A. Groskamp-ten Have, *Hoe hoort het eigenlijk?* (Amsterdam 1939), 261.

¹⁶² KHA, E15, 1155, M. Balen aan Emma, 22 april 1897.

sprak meer affectie uit dan uit het officiële en meer afstandelijke 'sire'.

Rekestranten spraken Emma in het daadwerkelijke verzoek aan met meer verschillende termen dan dat zij dat bij Willem III deden. Waar Willem III in de meeste gevallen aangesproken werd als Uwe of Zijne Majesteit, werd Emma slechts zeven keer in het verzoek aangesproken met Uwe of Hare Majesteit. In de andere gevallen hanteerden rekestranten formuleringen als 'onze vorstin bij uitnemendheid', 'U, edelmoedige Mevrouw' en 'Uwe o Konegin'.¹⁶³ Ook spraken rekestranten Emma veelvuldig aan met bewoordingen als 'liefe koningin', 'onze geliefde vorstin', 'U O Dierbare vorstin'.¹⁶⁴ De moedermetafoor werd ook meerdere keren gebruikt. Emma werd in een aantal rekesten aangesproken als 'ach Eerbiedwaardige Moeder', 'och dierbaare Moeder' of als 'zorgzaame Vorstin voor de belangen van haar volk' en 'helpende vriendin van haar armste onderdanen'.¹⁶⁵ Opvallend is ook de verwijzing naar het koningshuis toen zij aangesproken werd als 'geachte Oranje Dochter'. In het artikel van Judge en Oddens over armenbrieven aan Willem I en II staat het idee dat de vorst gezien werd als leider van een factie (namelijk de Oranjefamilie) centraal.¹⁶⁶ In de voor deze studie onderzochte rekesten werden echter nauwelijks verwijzingen gevonden naar het Oranjehuis. Het idee van de vorst als verdediger van de belangen van zijn familie speelde niet meer eind negentiende, begin twintigste eeuw. In een periode van constitutioneel koningschap was de vorst verworden tot nationaal eenheidssymbool.

Het beeld van Emma als de vorstin die de monarchie nieuw leven inblies, lijkt zich te weerspiegelen in de rekesten. Niet alleen in de aanspreekvormen, maar ook in de toelichting waren de adressanten die haar om steun vroegen het meest creatief en uitgebreid. Emma wordt gezien als de vorstin die de Nederlandse monarchie weer nieuw leven inblies. Zij slaagde erin de liefde van het volk te winnen voor de jonge Koningin Wilhelmina. Dit was te danken aan 'pr-beleid', afgekeken van Britse en Duitse collega-vorsten, maar ook aan de val van Napoleon en het herstel van de oude orde in Europa die de overgebleven monarchieën ervan hadden overtuigd dat hun autoriteit een aanvullende nationale rechtvaardiging

¹⁶³ KHA, E15, 1079, M. van Maren-Flipse aan Emma, oktober 1891; KHA, E15, 1126, H. Moman aan Emma, 17 april 1895.

¹⁶⁴ KHA, E15, 1095, D. Eijbers aan Emma, 30 juni 1893; KHA, E15, 1148, M. de Rijder aan Emma, 17 november 1896.

¹⁶⁵ KHA, E15, 1125, A. van Wageningen aan Emma, 21 februari 1895; KHA, E15, 1169, H. Zilverberg aan Emma, 24 mei 1898.

¹⁶⁶ Judge en Oddens, 'Father Figures', 83-84.

behoefde. Rond 1900 groeide de monarchie uit tot een symbolische uitdrukking van het nationalisme. Emma speelde met haar charmeoffensief in op een ontwikkeling die de monarchie in het kader van een toenemende nationale bewustwording de functie gaf van object van massaverering. De behoefte aan een nationaal symbool was in deze tijd van hypernationalisme in heel Europa groot.¹⁶⁷ Die nationale symboolfunctie vermengde zich ten tijde van Emma – net zoals bij Willem III – met religie. Het idee van een ‘drievoudig snoer’ tussen God, Nederland en Oranje vierde in de negentiende eeuw hoogtij.¹⁶⁸

In de rekesten aan Emma kwam dat naar voren in frases als: ‘wij zijn arm dierbare koningin maar God heeft u rijk gezegend met aardsche goederen’.¹⁶⁹ Deze vrouw wees Emma op haar rijkdom en op haar door God geschonken positie en daarmee indirect op de plichten die dat met zich mee bracht. Een dergelijke formulering kwam ook voor in de armenbrief van Eeuwe Jans Franckena, de man die met zijn gezin naar Minnesota wilde vertrekken. Hij schreef: ‘Ik kom tot u met eene bede om hulp. Daar de Heer des Hemels Uwe Majesteit zoo gezegend heeft met stoffelijke goederen’.¹⁷⁰ Hij voegde daar aan het einde van zijn verzoek aan toe: ‘Want de Heere Jezus zegt in zijn woord die den armen geeft leent den Heere’.¹⁷¹ Maatje de Rijder voegde ook religieuze beeldspraak aan haar verzoek toe. Zij hoopte ‘dat de Heere uw (Emma’s; MH) hart en hand milderijk zal openen want de Heere heeft den blijmoedige gever lief dus steekt uw hand in uwen boesem maar trekt hem er niet ledig uit’.¹⁷² Emma werd bovendien door ene Harm Moman vergeleken met een engel:

‘Zijn hoop is nog op U, edelmoedige Mevrouw, gevestigd. God geve hem in zijne benarde omstandigheden uitkomst. O, hoe dankbaar en vergenoegd zal gij zijn als U, Mevrouw, als een reddende Engel hem wilt helpen met eene gave, opdat hij niet omkome van gebrek’.¹⁷³

¹⁶⁷ H. Beunders, ‘Regina vivat! Regie Vivat? In de publicitaire monarchie is de liefde tussen volk en vorst als het leven zelf’ in: R. Meijer en H.J. Schoo (red.), *De monarchie. Staatsrecht, volksgunst en het Huis van Oranje* (Amsterdam 2002) 101-135, alhier 104-105.

¹⁶⁸ J. van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the Search for the Social Centre* (diss. VU, Kampen 1993) 150-151.

¹⁶⁹ KHA, E15, 1095, D. Eijbers aan Emma, 30 juni 1893.

¹⁷⁰ KHA, E15, 1095, E. J. Franckena aan Emma, 11 juni 1893.

¹⁷¹ Ibidem.

¹⁷² KHA, E15, 1148, M. de Rijder aan Emma, 17 november 1896.

¹⁷³ KHA, E15, 1126, H. Moman aan Emma, 17 april 1895.

De verzoeken aan Emma werden dus veelvuldig aangekleed met christelijke verwijzingen. Men wees Emma echter ook zonder allerlei religieuze beeldspraak op haar liefdadigheidsplicht. Een van de onderzochte rekestranten schreef bijvoorbeeld: ‘och dierbaare Moeder waar ik moet ik tog mijn troost gaan zoeken als aan uw Eerbiedwaardige Moeder uw ben tog de Moeder der arme ach daar om kom ik tot uw mijn toe vlug neeme’.¹⁷⁴ Deze kromme zinnen met telkens dezelfde strekking gingen nog een tijdje doer. De rekestrant, Antonius van Wageningen, had – waarschijnlijk onbewust – een advies dat in omloop was in acht genomen. Dit luidde: ‘Het is in den geheelen briefstijl (van rekesten; MH) een noodzakelijk vereischte, dat men zich verbeeldt te spreken tot den man, waaraan men schrijft, en daaraan de brief-etiquette toetse’.¹⁷⁵

Iemand die ook een wat rommelig rekest schreef, kwam met een vergelijkbare formulering: ‘u doet tog zoo veel aan de arme mensch og toe doet u nu mij dat plezier ook is als jeblijft’.¹⁷⁶ Emma deed inderdaad ‘veel aan de arme mensch’ en blijktbaar was dat bekend. Tijdens haar huwelijk met Willem III was er sprake van ‘eigen’ giften waarbij de uitgaven vaak hoger uitvielen dan geraamd. De koningin kon moeilijk een verzoek weigeren. Het welzijn van de Nederlandse bevolking ging Koningin Emma ter harte, wat zij in de jaren 1880 al liet blijken door bezoeken en giften. Na het overlijden van Willem III namen de uitgaven van het Bureau van Weldadigheid aanzienlijk toe. Er werd ook verwacht dat het optreden van een vorstin in het openbare leven gekenmerkt zou worden door sociale belangstelling en milddadigheid.¹⁷⁷ Rekestranten gaven in hun verzoeken daar blijk van, maar Emma heeft ook nadrukkelijk gehoor gegeven aan die taak.

De thesaurie werd tijdens Emma’s regentschap gevoerd op naam van Koningin Wilhelmina. Hoewel in de meeste gevallen alleen Emma werd aangeschreven, werd Wilhelmina niet vergeten in de rekesten. De ‘Kleine Koningin’ werd in het rekest van A.W. van der Ster ‘Veel Heil Zeegen in het Nieuwe Jaar’ toegewenst en ene J.H. Meijer vertelde dat ‘het volk H.M. en ook de jeugdige Koningin’ liefhad.¹⁷⁸

¹⁷⁴ KHA, E15, 1125, A. van Wageningen aan Emma, 21 februari 1895.

¹⁷⁵ *De Nieuwe Koninklijke Secretaris*, 22-23.

¹⁷⁶ KHA, E15, 1082, A.W. van der Ster aan Emma, 4 januari 1892.

¹⁷⁷ Woelderink, ‘Koninklijke weldadigheid’, 236-238.

¹⁷⁸ KHA, E15, 1082, A.W. van der Ster aan Emma, 4 januari 1892; KHA, E15, 1095, J.H. Meijer aan Emma, 5 juni 1893.

‘Onze goede Beminde Koningin’

Toen Wilhelmina zelf op de troon zat, adresseerden rekestranten hun verzoek aan haar in veel gevallen met ‘Aan Hare Majesteit de Koningin’. Ongeveer even vaak voegden rekestranten daar ‘der Nederlanden aan toe’. Bij de adressen aan Wilhelmina is die toevoeging het vaakst teruggevonden. Bij Willem III werd dat er slechts één keer bijgeschreven en bij Emma geen enkele keer wat deze selectie betreft. De rekesten aan Wilhelmina vertoonden minder variatie wat betreft adressering dan die aan Emma. Een wat onbeholpen vorm van erkentelijkheid toonde de rekestrante die haar verzoek aan Wilhelmina adresseerde met: ‘Aan Haare Majesteit Onze GeEerbiedigde Koningin’.¹⁷⁹ Ook werd één keer het koningspaar aangeschreven. Bovendien is wat betreft de aanhef in de rekesten aan Wilhelmina minder verschil gevonden dan in die aan Emma. Wanneer er al een duidelijke aanhef te ontwaren viel, was dat meestal het conventionele ‘Mevrouw’. Verder werd Wilhelmina aan het begin van een rekest aangesproken met ‘Hooge Majesteit!’, ‘Edele Majesteit K. Wilhelmina’, de afkortingen ‘H.K.H.!’ en ‘H.M.’.¹⁸⁰ Slechts één keer hief een rekestrant aan met het meer affectieve ‘Lieve Beste Koninginne’.¹⁸¹ Dat is dus beduidend minder dan bij de verzoeken aan Emma het geval was. Vermoedelijk heeft dat te maken met het geringe openbare optreden van Wilhelmina in de eerste jaren van haar regering. Waar Emma veel populariteit had verworven door haar vele openbare optreden, was Wilhelmina daar aanvankelijk terughoudender in.

Wat betreft de aanspreekvormen in het rekest zelf is ten tijde van Wilhelmina’s regeerperiode iets opmerkelijks aan de hand. Voor Willem III is aangetoond dat deze vorst in vrijwel alle onderzochte rekesten aangesproken werd met Uwe of Zijne Majesteit en dat rekestranten in de verzoeken aan Emma daarin meer varieerden. Onder Wilhelmina kantelde dat echter. Deze jeugdige vorstin werd in de meeste gevallen – net zoals Willem III – aangesproken met Uwe of Hare Majesteit. In de andere gevallen gebruikten adressanten formuleringen als ‘onze Goede Beminde Koningin’, ‘uw hogeborene Mevrouw HM Koningin der Nederlanden’ en ‘mijne waarde Koningin’.¹⁸² Opvallend bij Wilhelmina is dat mensen die

¹⁷⁹ KHA, E15, 1448, C. Stornebrink-Vogelzang aan Wilhelmina, 12 december 1898.

¹⁸⁰ KHA, E15, 1447, J. Slegers aan Wilhelmina, november 1898; KHA, E15, 1450, A.C. Delbaere aan Wilhelmina, 8 januari 1899; KHA, E15, 1450, S.C. Kompenhans-van Kamer aan Wilhelmina, 9 januari 1899; KHA, E15, 1478, M. Beekhuis aan Wilhelmina, maart 1901.

¹⁸¹ KHA, E15, 1511, N.J. de Meer aan Wilhelmina, 10 augustus 1903.

¹⁸² KHA, E15, 1448, C. Stornebrink-Vogelzang aan Wilhelmina, 12 december 1898; KHA, E15, 1455, J. Post-Hoefnagel aan Emma, 19 april 1899; KHA, E15, 1478, F. Lutjeboer aan Wilhelmina, maart 1901.

haar aanschreven zich vaak bedienden van de bezittelijke voornaamwoorden 'mijn' en 'onze'. Daarnaast werd Wilhelmina – net als Emma – als moeder aangesproken, en wel als 'Moeder der armen'.¹⁸³

De drie vorsten die hier centraal staan werden vaak aangesproken als vader of moeder. Dit was niet zomaar. Vanaf de Oudheid werd de verhouding tussen heerser en onderdaan verbeeld met behulp van de vadermetafoor. In de late Middeleeuwen breidde de betekenis daarachter zich uit toen het Bijbelse gebod 'eert uw vader en uw vader' niet alleen meer naar de biologische ouders ging verwijzen, maar ook naar geestelijke en wereldlijke leiders.¹⁸⁴ In de tweede helft van de achttiende eeuw veranderde de betekenis opnieuw. Vanaf toen werd de vorst ten opzichte van zijn onderdanen gezien als een barmhartige patriarch. Onder invloed van de Verlichting verschoof het beeld van de vader van een patriarchaal autoriteitsfiguur naar een liefhebbend en zorgend hoofd van de familie.¹⁸⁵

In Nederland leidde Willem I zijn koninkrijk en onderdanen dan ook als een huisgezin. De beschermende kant bleek uit zijn presentatie als soeverein vorst, als 'de noodzakelijk leidsman van al zijn onderdanen' die bij de gratie Gods aan zijn zorgen waren toevertrouwd. Willem I trad daarbij op als de vader van een nationale christenheid. Ten tijde van de regering van Willem II werd de vorstelijke macht sterk ingeperkt. Dat vormde tegelijkertijd een verschuiving binnen het mannelijkheidsideaal. Na 1848 kon het gezag van de vorst niet meer uitgedrukt worden via militante mannelijkheid. Het kwam in die zin dan ook goed uit dat na Willem III een vrouw plaatsnam op de troon. De voorstelling van een gezin rond de nationale troon waarbij de massa de koninklijke familie als Heilige Familie wilde zien kwam niet zo goed tot zijn recht met Willem III als koning. Zijn roerige huwelijk met Sophie van Wurtemberg, dat vanaf het prilste begin was geteisterd door onmin, conflicten en regelrechte haat, was bijzonder slecht te noemen.¹⁸⁶ Ook het botte en grillige karakter van Willem III paste niet goed bij dit ideaal.

Met zijn tweede echtgenote Emma had Willem III echter wel een harmonieus huwelijksleven. Deze echtgenote zou na zijn dood een grote rol spelen in het revitaliseren van het koningshuis. Zij werd koningin in een tijd waarin meer waardering was gekomen

¹⁸³ KHA, E15, 1567, Van Leeuwen aan Wilhelmina, november 1907.

¹⁸⁴ P. Münch, 'Die "Öbrigkeit im Vaterstand". Zu Definition und Kritik des "Landesvaters" während der frühen Neuzeit', *Daphnis* 11:1-2 (1982) 15-40.

¹⁸⁵ L. Hunt, *The Family Romance of the French Revolution* (Los Angeles 1992) 17-52.

¹⁸⁶ Van der Meulen, *Koning Willem III*, 296.

voor de ‘moederlijke deugd’ op het publieke terrein: voor georganiseerde sociale zorg en liefdadigheid in de maatschappij.¹⁸⁷ Het zorgen voor de armen werd gezien als een typisch vrouwelijke kwaliteit.¹⁸⁸ Vanuit deze veranderde context kon ook de daadkracht van een regerend vorstin gezien worden als opoffering voor het vaderland – het nationale huisgezin – terwijl haar vrouwelijke charme en ‘zwakheid’ enthousiaste toewijding en genegenheid opriepen. Er was dus al met al een goede basis voor een succesvolle uitoefening van het koningschap door een vrouw: het politieke klimaat liet meer ruimte voor het openbaar optreden van vrouwen en de politieke en militaire macht van de koning waren vervangen door symboliek en ritueel. De bevolking had behoefte aan het uiten van nationale afhankelijkheidsgevoelens aan het Huis van Oranje, al dan niet aangewakkerd door politici en journalisten.¹⁸⁹

Toen Wilhelmina net op de troon zat, schreef de bevolking in rekestten beduidend minder over de monarchie dan ten tijde van Emma. Als er al aandacht besteed werd aan de monarchie was dat meer aan haar familie dan aan haarzelf. Zo schreef het echtpaar Stornebrink in 1898: ‘Ook onze Eerbiedige Groet aan Haare Maaijesteit de Koningin Moeder’.¹⁹⁰ Aan Emma werd – ook toen zij regentes af was – nog vaak gedacht. Er werden na 1898 nog rekestten speciaal aan haar gestuurd. De reden dat adressanten niet zoveel blijken van loyaliteit toevoegden in hun verzoeken kan zijn dat Wilhelmina – op de officiële eerste provinciale kennismakingstournees na – niet veel in het openbaar verscheen. Vooral na haar huwelijk met Hendrik van Mecklenburg-Schwerin in 1901 verwaarloosde zij haar representatieve taken. Wilhelmina weigerde een actief sociaal leven te leiden en haar privéleven in te zetten om zich te verzekeren van de volksgunst. Als even trotse als verlegen vrouw ervoer ze groot ongemak bij contacten met het gewone volk¹⁹¹. Dit nam niet weg dat in 1901 de weduwe M. Beekhuis een lied onderaan haar rekest toevoegde, dat luidde:

‘koningin Wilhelmina! Wilhelmina
Ons lied en ons hard
Al komen er dagen
benauwd en benard

¹⁸⁷ Grever, ‘Oranje, Gender en Nederland’, 136-144.

¹⁸⁸ Van Ginderachter, ‘Public Transcripts’, 225.

¹⁸⁹ Grever, ‘Oranje, Gender en Nederland’, 145.

¹⁹⁰ KHA, E15, 1448, C. Stornebrink-Vogelzang aan Wilhelmina, 12 december 1898.

¹⁹¹ Beunders, ‘Regina Vivat! Regie Vivat?’, 107-108.

Saam zullen wij dragen
En worstelen en wagen
Een lied op de lippen
Een lied in ons hard!
koningin Wilhelmina! Wilhelmina
Uw lied in ons hard'¹⁹²

De liefde voor het koningshuis en voor de vorst zelf was niet weg, maar werd in de eerste jaren van de twintigste eeuw minder vaak opgewekt door Wilhelmina. Haar tijd als 'moeder van de natie' moest nog komen aan het begin van de twintigste eeuw.

¹⁹² KHA, E15, 1478, M. Beekhuis aan Wilhelmina, maart 1901.

Besluit

De bijzondere fondsen van de vorst vormden voor veel behoeftigen in Nederland een welkome aanvulling op het bestaande stelsel van armenzorg. Burgers richtten zich eind negentiende en begin twintigste eeuw in tijden van nood veelvuldig tot de vorst via zogenaamde rekesten om onderstand. Zij vroegen in de meeste gevallen om geld, een gratificatie of concrete goederen om geld mee te verdienen, zoals een naaimachine. Rekestranten droegen allerlei motieven aan om te laten zien dat zij die hulp waardig waren. Ten tijde van Willem III beriepen adressanten zich meerdere keren op banden met het Oranjehuis of met het leger, bij Emma en Wilhelmina kwam dat nauwelijks voor. Zorg voor kinderen, ouderdom en ziekte vormden in de adressen aan hen de belangrijkste argumenten.

Aan alle drie de vorsten schreven zowel mannen als vrouwen, waarbij opvalt dat geen van de vrouwen die zich richtten tot Willem III gehuwd was, in tegenstelling tot de brieven-schrijvers die zich tot Emma en Wilhelmina wendden. De adressanten kwamen uit alle streken van het land, uit zowel de stad als van het platteland en in enkele gevallen werd er zelfs een rekest verstuurd vanuit het buitenland. Met name stedelingen richtten zich tot Willem III, bij Emma viel er wat betreft de herkomst geen duidelijke patroon te ontwaren en de adressen aan Wilhelmina waren vooral van het platteland afkomstig. Ook de sociale achtergrond van de adressanten liep uiteen. Waar er aan Willem III nog een aantal gegoede burgers schreven, was dat bij Emma en Wilhelmina niet het geval. Aan deze twee vorstinnen – en in de meeste gevallen ook aan Willem III – schreven arbeiders, weduwen en ouderen die hun hoofd niet meer boven water konden houden. Opvallend is het ontbreken van boeren in deze selectie.

De rekestranten probeerden zichzelf zo gunstig mogelijk voor stellen in hun verzoeken aan de vorst. Die pogingen werden in sommige gevallen tenietgedaan door hun burgemeesters of politiecommissarissen die een ongunstig oordeel over hen velden in hun rapporten. Opnieuw had het leger een belangrijke plek in de manier waarop mensen zichzelf voorstelden aan Willem III. In de rekesten aan Emma en Wilhelmina kwam dat niet voor. In de verzoeken aan hen legden rekestranten meer de nadruk op hun erbarmelijke omstandigheden en op hun fatsoen. Hoe burgers hun positie ten opzichte van de vorst zagen, wordt duidelijk uit de wijze waarop zij hun verzoek afsloten. Rekestranten die hun

verzoek richtten tot Willem III sloten meestal af met een vrij neutrale formulering. Bij de rekesten aan Emma en Wilhelmina beëindigden brieven-schrijvers meer met termen waarmee de verhouding tussen vorst en onderdaan in een hiërarchisch licht kwam te staan.

In de rekesten werd de vorst op diverse plaatsen letterlijk aangesproken. Rekestranten volgden daarbij meestal niet de heersende conventies, al werd Willem III – als het gaat om de hier bestudeerde drie vorsten – het vaakst volgens de juiste normen aangesproken. De ‘Sire’ werd vergeleken met de oudtestamentische vorst Hiskia, ondanks zijn beeld als ‘Koning Gorilla’. Emma – die tijdens haar regentschap erg zichtbaar was – werd in de meest creatieve bewoordingen aangeschreven. In de rekesten aan haar ruimden adressanten bovendien veel ruimte in om hun verwachtingen van deze vorstin kenbaar te maken. Onder Wilhelmina vond een omslag plaats. In de adressering in de rekesten aan haar werd vaak de norm gevolgd, net zoals bij de aanspreekvormen.

Burgers namen niet zomaar het initiatief om een rekest te sturen aan de koning of koningin. Zij verwachtten iets van hem of haar. In de meest letterlijke zin ging het vaak om geld. Burgers verwachtten financiële hulp en steun en in een enkel geval zelfs gebed van hun vorst. Van de hoogste burger in de staat werd verwacht dat deze zijn of haar onderdanen hielp als een vader of moeder. In de veranderende constitutionele context waarin de monarchie steeds meer symbolische functies begon te vervullen lag daar ook een belangrijke taak. Nu de vorst niet meer over de politieke macht beschikte die hij vroeger bezat, moest gezocht worden naar andere manieren om het vorstenhuis te legitimeren. Vrijgevigheid en bereikbaarheid via rekesten waren daarvoor belangrijke instrumenten.

Dit onderzoek bezit – naast een aantal kwantitatieve elementen – vooral een kwalitatief karakter. Het gaat immers om de manier waarop burgers hun vorst zagen en wat zij van hem of haar verwachtten. Het Archief van Weldadigheid is echter een ontzettend rijke bron waar nog heel veel mooi onderzoek naar verricht zou kunnen worden. Te denken valt aan een sociaalhistorisch, kwantitatief onderzoek naar de totaalbedragen die vanuit het Bureau van Weldadigheid gespendeerd zijn aan armoedebestrijding over een langere periode dan voor deze scriptie onderzocht is. Wie zich geroepen voelt, zou op die manier inzichtelijk kunnen maken hoe groot de rol is geweest van de ‘Vorstelijke weldadigheid’ in het verleden.¹⁹³

¹⁹³ KHA, E15, 1028, A. Soesdorp aan Willem III, 19 februari 1890.

Literatuur

- Assen, C.J. van, *Het onwettige der petitien aan de Staten-Generaal, of geschied- en regtskundige uitlegging van art. 161 der Grondwet* (Leiden 1829).
- Barnett, S., *Onze woning. Leerboek over huishoudelijke onderwerpen* (Amsterdam 1891).
- Beales, D., 'Joseph II, petitions and the public sphere' in: H. Scott en B. Simms (red.), *Cultures of Power in Europe during the Long Eighteenth Century* (Cambridge 2007) 249-268.
- Beunders, H., 'Regina vivat! Regie Vivat? In de publicitaire monarchie is de liefde tussen volk en vorst is als het leven zelf' in: R. Meijer en H.J. Schoo (red.), *De monarchie. Staatsrecht, volksgunst en het Huis van Oranje* (Amsterdam 2002) 101-135.
- Beyen, M., 'Clientelism and Politicization. Direct Interactions between Deputies and 'Ordinary citizens' in France, ca. 1889- ca. 1940', *Temp. Tijdschrift for Historie* 8 (2014) 17-33.
- Bosmans, J. en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011).
- Bradley, J., *Popular politics and the American Revolution in England: Petitions, the Crown, and Public Opinion* (Macon 1986).
- Breuilly, J., 'What Does It Mean to Say that Nationalism is 'Popular'?' in: M. van Ginderachter en M. Beyen (red.), *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century* (Basingstoke 2012) 23-43.
- Bylandt, C.J.E. van, *Het regt van petitie* (diss. RUL, Den Haag 1864).
- Chiron J. e.a., *Het kook-en huishoudboek* (Amsterdam 1908).
- Damsté, W.S., *Gedeelde zorg. De rol van de Nederlands Hervormde Kerk/Protestantse Kerk in Nederland bij de bestrijding van armoede in relatie tot de overheidstaak* (diss. VU, Purmerend 2011).
- De Nieuwe Koninklijke Secretaris of Handboek voor alle Standen* (Dordrecht 1817).
- Diependaal, I., *Emma. Hoedster van Wilhelmina's erfenis* (Amstelveen 2013).
-

- Eijnatten, J. van, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the Search for the Social Centre* (diss. VU, Kampen 1993).
- Eymael, C., *Inventaris van het Archief van Weldadigheid 1814-1934*, beschikbaar in het KHA.
- Fasseur, C., *Wilhelmina: de jonge koningin* (Amsterdam 1998).
- Fasseur, C., *Wilhelmina: krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001).
- Ginderachter, M. van, 'Public Transcripts of Royalism. Pauper Letters to the Belgian Royal Family (1880-1940)' in: J. Deploige en G. Denecker (red.), *Mystifying the Monarch: Studies on Discourse, Power and History* (Amsterdam 2006) 223-234.
- Grever, M., 'Koningin Wilhelmina en het feminisme. Of de ogenschijnlijke onverenigbaarheid van karakters', *Tijdschrift voor Genderstudies* 2:3 (1999) 4-19.
- Grever, M., 'Van landsvader tot moeder des vaderlands. Oranje, Gender en Nederland', *Groniek* 158/159 (2002) 131-150.
- Groskamp-ten Have, A., *Hoe hoort het eigenlijk?* (Amsterdam 1939).
- Haeringen, C.B. van, 'Hetwelk doende, enz', *Taal en Tongval* 13 (1961) 150-152.
- Heerma van Voss, L., 'Introduction' in: L. Heerma van Voss (red.) *Petitions in Social History* (Cambridge 2002) 1-10.
- Het boek voor moeder en dochter. Volledig onderricht in alles wat eene vrouw, als huishoudster en moeder, dient te weten*, Met Kerkelijke Goedkeuring. Bewerkt door een R.K. Priester (1912).
- Hoeven-Kampers, J. van der, *Ik kan huishouden. Het boek om een huishouding billijk, practisch en goed te besturen* (Leiden 1911).
- Hunt, L., *The Family Romance of the French Revolution* (Los Angeles 1992) 17-52.
- Judge, J. en J. Oddens, 'Father Figures and Faction Leaders. Identification Strategies and Monarchical Imagery among Citizens of the Northern and Southern Low Countries (c.1780-1820)', *BMGN – Low Countries Historical Review* 133:3 (2018) 72-97.

- Koch, J., *Oranje in revolutie en oorlog. Een Europese geschiedenis, 1772-1890* (Amsterdam 2018).
- Koch, J., 'The King as Father, Orangism and the Uses of a Hero: King William I of the Netherlands and the Prince of Orange, 1815-1840' in: F. Lorenz Müller en H. Mehrkens (red.), *Royal Heirs and the Uses of Soft Power in Nineteenth-Century Europe* (Londen 2016) 263-280.
- Lok, M. en N. Scholz, 'The Return of the Loving Father. Masculinity, Legitimacy and the French and Dutch Restoration Monarchies (1813-1815)', *BMGN – Low Countries Historical Review* 127:1 (2012) 19-44.
- Loo, F. van, *"Den arme gegeven..." Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Purmerend 1981).
- Lyons, M., 'Writing Upwards. How the Weak Wrote to the Powerful', *Journal of Social History* 49:2 (2015) 317-330.
- Meulen, D. van, *Koning Willem III: 1817-1890* (Amsterdam 2013).
- Münch, P., 'Die "Öbrigkeit im Vaterstand". Zu Definition und Kritik des "Landesvaters" während der frühen Neuzeit', *Daphnis* 11:1-2 (1982) 15-40.
- Petterson, A., *Eigenwijs vaderland: populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* (Amsterdam 2017).
- Regt, A. de, 'Arbeiders, burgers en boeren: gezinsleven in de negentiende eeuw' in: T. Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Amsterdam 1993), 193-218.
- Rehwinkel, P., "'Royalty is not essential' ... zolang politici hun verantwoordelijkheid nemen' in: R. Meijer en H.J. Schoo (red.), *De monarchie. Staatsrecht, volksgunst en het Huis van Oranje* (Amsterdam 2002) 73-99.
- Rooy, P. de, *Republiek van Rivaliteiten* (Amsterdam 2002).
- Talsma, J., *Het recht van petitie, verzoekschriften aan de Tweede Kamer en het ombudsmanvraagstuk. Nederland, 1795-1983* (diss. UvA, Arnhem 1989).
- Tamse, C.A., *Het Huis van Oranje en andere politieke mythen* (Amsterdam 2002).

- Velde, H. te, 'Cannadine, Twenty Years on. Monarchy and Political Culture in Nineteenth Century Britain and the Netherlands' in: J. Deploige en G. Deneckere (red.), *Mystifying the Monarch: Studies on Discourse, Power and History* (Amsterdam 2006) 193-204.
- Velde, H. te, "'Geheimzinnig schijnende diepte". De volkskoning en de omstreden band tussen vorst en volk in de 19e eeuw', *Groniek* 150 (2000) 7-34.
- Velde, H. te, 'Het "roer van staat" in "zwakke vrouwenhanden". Emma en het imago van Oranje' in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 169-195.
- Verburg, M.E., *Koningin Emma. Regentes van het koninkrijk* (Baarn 1989).
- Verburg, M.E., 'Koningin Emma als regentes' in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 196-221.
- Visser, E., *De bekwame huishoudster. Handleiding voor huisvrouwen en jonge dochters uit den aanzienlijken en burgerstand* (Leiden 1870).
- Weiss Muller, H., 'From Requête to Petition: Petitioning the Monarch between Empires', *The Historical Journal* 60:3 (2017), 659-686.
- Wilhelmina, prinses der Nederlanden, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959).
- Woelderink, B., 'Koninklijke weldadigheid in de negentiende eeuw, in het bijzonder getoetst aan Koningin Emma' in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 222-242.
- Ziemann B., en M. Dobson, *Reading Primary Sources. The Interpretation of Texts from Nineteenth and Twentieth Century History* (New York 2009).

Archieven

Koninklijk Huisarchief, Archief van Weldadigheid (E15), inventarisnummers: 962, 995, 996, 1000, 1010, 1011, 1012, 1028, 1038, 1079, 1082, 1095, 1125, 1126, 1148, 1154, 1155, 1169, 1170, 1447, 1448, 1450, 1451, 1455, 1477, 1478, 1511, 1512, 1520, 1546, 1547, 1567, 1568.

Verantwoording afbeelding

Portret van Willem III, koning der Nederlanden, Emma, koningin-regentes der Nederlanden, en Wilhelmina, koningin der Nederlanden, Herman Frederik Carel ten Kate, 1882 - c. 1910, papier, 32x 44 cm. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. RP-P-OB-105.706.

Bijlage

Lijst van geïnventariseerde gegevens

Inventarisnummer

Maand

Jaar

Bronkritiek

Exacte datum

Plaats

Adressering

Aanhef

Aanspreekvormen in brief

Verzoek

Omschrijving situatie

Motivatie

Wensen voor/opmerkingen over vorst of koningshuis

Afsluiting

Naam rekestrant

Geslacht rekestrant

Adres

Bijlagen

Beroep

Woonplaats

Huwelijkse staat

Advies

Beslissing

Ter zijde gelegd/ afgewezen of gehonoreerd

Overige opvallende zaken